

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ

ΚΩΔΙΚΟΣ: 013

Γ' ΕΞΑΜΗΝΟ

ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

(ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2017)

ΔΙΔΑΣΚΩΝ/ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ ΤΩΝ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ:

ΧΡΗΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ (Ma , PhD),

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

ΤΙ ΟΝΟΜΑΖΟΥΜΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ;

Η καταγωγή και η σημασία του όρου.

Η λέξη έχει τη ρίζα της στο αρχαίο ελληνικό ρήμα *ἐπίσταμαι*. Από τη λέξη αυτή βγαίνει και ο όρος *Επιστήμη*, κάτι που σημαίνει ότι αυτός που ασχολείται με την Επιστήμη, ο επιστήμονας, είναι αυτός που έχει πλήρη εποπτεία ενός θέματος.¹ Στη σημερινή αγγλική χρησιμοποιείται με αυτή την έννοια, της γνώσης δηλαδή: *Επιστημολογία (epistemology)* είναι η θεωρία της γνώσης, η έρευνα για τους τρόπους με τους οποίους γνωρίζουμε.² Αυτό που οφείλουμε εξ αρχής να τονίσουμε είναι ότι δεν θα αναφερθούμε στον τρόπο με τον οποίο γνωρίζουμε κάτι συγκεκριμένο, για παράδειγμα μια επιστημονική ανακάλυψη, μια μαθηματική διατύπωση ή κάτι άλλο, αλλά, γενικά, στην ίδια τη διαδικασία της γνώσης. Με άλλα λόγια η ίδια η διαδικασία της διατύπωσης μιας νέας θεωρίας των φυσικών ή κοινωνικών επιστημών, η ανακάλυψη ενός καινούριου υλικού κατασκευών, ο εντοπισμός ενός ουράνιου σώματος ή η διαπίστωση νόμων και κανονικότητων σε σχέση, για παράδειγμα, με την αύξηση ή την ελάττωση της ανεργίας, μας ενδιαφέρει στο βαθμό που μας υποδεικνύει τρόπους με τους οποίους φθάνουμε να διατυπώνουμε απόψεις οι οποίες θεωρούνται έγκυρες, θεωρούνται, δηλαδή, ότι αποτελούν γνωστικές πίστεις, παραδοχές γνωσιακά έγκυρες. Με άλλα λόγια: όταν διατυπώνεται μια θέση για ένα ζήτημα μας ενδιαφέρει όχι η συγκεκριμένη θέση πάνω σ' αυτό το ζήτημα, αλλά ο τρόπος με τον οποίο φθάνουμε σ' αυτήν τη θέση.

Η Επιστημολογία, κατά συνέπεια, μπορεί να χρησιμοποιεί παραδείγματα από συγκεκριμένες καταστάσεις για να υποστηρίξει και να δείχνει μια άποψή της, μια θέση της, όπως, για παράδειγμα, υπό ποιες προϋποθέσεις είναι δικαιολογημένη μια παραδοχή για ένα ζήτημα. Αυτό για το οποίο ενδιαφέρεται, ωστόσο, είναι η ίδια η γνωστική διαδικασία, αυτή καθαυτή: οι όροι, οι προϋποθέσεις, οι δυνατότητες της γνώσης. Στην ελληνική, δηλαδή, ο όρος που θα ταίριαζε πιο πολύ, για την έρευνα που θέλουμε να

---

¹ Ας αρκεστούμε σ' αυτήν την περιορισμένη και μονόπλευρη αναφορά για την προέλευση της λέξης. Η ακριβής εξέλιξη από την αρχική ρίζα και σημασία της λέξης είναι αρκετά περίπλοκες.

² Άλλη έκφραση στην αγγλική, ίσως πιο ακριβής, είναι η *Theory of Knowledge*, δηλαδή Θεωρία της Γνώσης.

διεξαγάγουμε, είναι ο όρος γνωσιοθεωρία ή - ακόμη καλύτερα - «γνωσιολογία» (Πελεργρίνης, 2005: 146).³

Ιστορικά στοιχεία: πότε μπορούμε να τοποθετήσουμε την εμφάνιση της Επιστημολογίας;

Είναι κοινός τόπος να αναφέρει κανείς ότι μια επιστημονική, φιλοσοφική ή άλλη δραστηριότητα έχει τις ρίζες της, αλλά και την πρώτη της άνθιση, στην αρχαία Ελλάδα. Ήδη, λοιπόν, από την αρχαία Ελλάδα είχαμε έργα που πραγματεύονταν τη δημιουργία της γνώσης. Στον πλατωνικό διάλογο *Μένωνα*, για παράδειγμα, βρίσκουμε ζητήματα που σχετίζονται - έμμεσα - με τη γνώση, έστω και αν αυτά συνδέονται και έχουν αφορμή τη διδασκαλία της αρετής. Στον ίδιο φιλόσοφο, επίσης, διαβάζουμε για τη Θεωρία των Ιδεών, που θα μπορούσε να πει κανείς ότι - εκτός των άλλων - είναι οπωσδήποτε και μια γνωσιολογική θεωρία, μια γνωσιολογική διέξοδος. Ως αρχή της Επιστημολογίας στη νεότερη εποχή θεωρείται το έργο του Καρτέσιου *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*. Οι χαρακτηρισμοί, βέβαια, (ότι εκείνο ή το άλλο έργο έχουν επιστημολογικά χαρακτηριστικά) ανήκουν στην εποχή μας, αλλά αυτό δεν αλλάζει τη σημασία των έργων για το ζήτημα της γνωσιολογίας.

Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου (1988:30), ο όρος Επιστημολογία, με τον τρόπο που τον χρησιμοποιούμε κι εμείς σήμερα, χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από τον J. F. Ferrier, το 1854, στο έργο του *Institutes of Metaphysics*. Ο Zeller το 1862 προτείνει να εκλάβουμε τη θεωρία της γνώσης ως βασική και αυτόνομη φιλοσοφική δραστηριότητα (Ρουσόπουλος, 2009: 21). Ήδη, δηλαδή, από το 1862 έχουμε με συγκεκριμένο τρόπο διατυπωμένα αιτήματα διάκρισης της Επιστημολογίας από άλλες φιλοσοφικές δραστηριότητες.

Η χρησιμότητα της Επιστημολογίας.

Συνοπτικά μπορούμε να σημειώσουμε ότι η χρησιμότητα της Επιστημολογίας έγκειται στη βοήθεια που μας προσφέρει να κατανοήσουμε τον τρόπο δημιουργίας της γνώσης, τον τρόπο με τον

---

³ Τον όρο αυτό, άλλωστε, χρησιμοποιεί και ο Παπανούτσος στο ομώνυμο έργο του (1954).

οποίο γνωρίζουμε, καθώς, επίσης, και τη λειτουργία της επιστήμης (Παπαδημητρίου, 1988:33-34).

Σχέση / διάκριση Επιστημολογίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης.

Στην εποχή μας οι διαδικασίες της γνώσης συνδέθηκαν με την επιστήμη. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης είναι να ταυτιστεί σχεδόν η Επιστημολογία με τη Φιλοσοφία της Επιστήμης (Ρουσόπουλος, 2009:22-23, γενικά). Η άμεση αυτή σύνδεση οδήγησε στην προβολή του «αιτήματος» για υπαγωγή της Επιστημολογίας στη Φιλοσοφία της Επιστήμης, πράγμα που σημαίνει την ουσιαστική κατάργηση της Επιστημολογίας ως αυτόνομου φιλοσοφικού κλάδου. Έτσι, κατά τη γνώμη μας, η υποστηρίξις της Επιστημολογίας ως διακριτής δραστηριότητας πρέπει να στηρίζεται στη διάκριση των εννοιών της Επιστημολογίας και της Φιλοσοφίας της Επιστήμης. Δεν πρόκειται, ωστόσο, να ακολουθήσει μια ενδελεχής ανάλυση των εννοιών, αλλά απλώς θα ιχνηλατήσουμε τα όρια μεταξύ της Επιστημολογίας και της Φιλοσοφίας της Επιστήμης.

Η Επιστημολογία αναφέρεται, με μια λέξη, στο κατά πόσο «έχουμε δικαίωμα να πιστεύουμε ό,τι πιστεύουμε» (Dancy, 1995: 245). Ασχολείται με τη δικαιολόγηση των απόψεών μας, με τη δομή της δικαιολόγησης, αν δηλαδή οι γνώσεις μας αποτελούν ένα συνεκτικό οικοδόμημα στο οποίο αυτές συνέχονται σε ενιαίο σύνολο. Η θέση αυτή κάπως αδόκιμα θα μπορούσε να ονομασθεί συνεκτικισμός, μετάφραση του αγγλικού coherentism. Μια αντίθετη θέση, που βασίζεται στην παραδοχή ότι οι απόψεις μας πρέπει να στηρίζονται σε κάποιο «θεμέλιο», ονομάζεται θεμελιωτισμός ή θεμελιοκρατία, μετάφραση του αγγλικού foundationalism. Πριν συνεχίσουμε, μικρή διευκρίνιση για τους όρους αυτούς κρίνεται απαραίτητη.

Τη θέση της συνοχής διατύπωσε πρώτος στη σύγχρονη φιλοσοφία ο Otto Neurath, μέλος του κύκλου της Βιέννης για ορισμένο διάστημα, χρησιμοποιώντας την παρομοίωση της βάρκας: είναι σαν να πλέουμε στη θάλασσα και τη βάρκα μας πρέπει να τη διορθώνουμε εν πλω. Δεν έχουμε τη δυνατότητα να φθάσουμε σε λιμάνι. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν μπορούμε να βρούμε μια γνώση απόλυτα σίγουρη (το λιμάνι) πάνω στην οποία θα βασιστούμε για το έργο μας. Άρα οι γνώσεις μας δεν «πατάνε» κάπου σταθερά, δεν ορθώνονται η μία πάνω στην άλλη, αλλά αλληλοϋποστηρίζονται, συνέχονται σε ένα σύνολο.

Ο θεμελιωτισμός ή θεμελιοκρατία (foundationalism), είναι μια θεωρία σύμφωνα με την οποία η γνώση βασίζεται σε κάποιες πρωταρχικές θεμελιακές προτάσεις οι οποίες δεν χρειάζονται περαιτέρω θεμελίωση. (Για τη θεμελιοκρατία βλ. Πελεγρίνης, 2005:265 και Alston, 1993: 144-147).

Επιπλέον η Επιστημολογία προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα τι θεωρούμε γνώση, αρκετά συνηθισμένος ορισμός της οποίας είναι η δικαιολογημένη αληθής πίστη (Dancy, 1995: 246)· ενδιαφέρεται, επίσης, για τα σκεπτικής φύσης επιχειρήματα: αν μπορούμε να γνωρίσουμε, τι μπορούμε να γνωρίσουμε, αν η γνώση μας μπορεί να είναι τοπική μόνο ή γενικότερη.

Πάντως, ακόμη κι αν κανείς υιοθετήσει μια αντιεπιστημολογική θέση, και υποστηρίξει την άποψη ότι η Επιστημολογία μπορεί με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να υπαχθεί στη φιλοσοφία της Επιστήμης, παραμένουν αναπάντητα ερωτήματα: για παράδειγμα, είναι καλύτερα να καταλήγουμε σε συμπέρασμα για κάτι μέσω παρατήρησης ή λογικής σκέψης; (Dancy, 1995: 247). Τέτοιου είδους απορίες ενισχύουν τα διάφορα επιστημολογικά ερωτήματα και την «αναγκαιότητα» της Επιστημολογίας.

Παρά τις διαφορετικές απόψεις που μπορεί να έχει κανείς σε σχέση με τα αμέσως προαναφερόμενα, ωστόσο, πρέπει να παραδεχθούμε ότι η διαφορά της Επιστημολογίας με την Φιλοσοφία της Επιστήμης δεν είναι μεγάλη και εμφανής, τουλάχιστον σε κάθε περίπτωση, και δεν προσδιορίζεται πάντα με την πρώτη ματιά: πολλά από τα θέματα της Επιστημολογίας μπορούν να αποτελούν και αντικείμενο της Φιλοσοφίας της Επιστήμης. Για το λόγο αυτό θα εξετάσουμε και θα επιχειρήσουμε να περιορίσουμε την ισχύ των επιχειρημάτων ορισμένων από όσους ταυτίζουν την Επιστημολογία με τη Φιλοσοφία της Επιστήμης.

Οι υποστηρικτές της προηγούμενης άποψης θεωρούν ότι αφού παραδεχόμαστε ότι η γνώση παράγεται κυρίως από την Επιστήμη, και ότι δεν είναι θεμιτό το μη επιστημονικό να «απαιτεί» να θεωρείται γνώση, παρά μόνο σε ελάχιστες και μάλλον δευτερεύουσες περιπτώσεις, τότε και η Επιστημολογία μπορεί να υπαχθεί κάτω από τη δικαιοδοσία της

Φιλοσοφίας της Επιστήμης, αφού κάθε είδους γνώση δεν είναι παρά η επιστημονική γνώση.⁴

Η επιχειρηματολογία του Μπιτσάκη (2008 :13-14), στηρίζεται στην άποψη ότι όσοι υποστηρίζουν ως αναγκαία τη διάκριση της Επιστημολογίας και της Φιλοσοφίας της Επιστήμης είναι σαν να υποστηρίζουν ότι η επιστημονική δραστηριότητα, η Επιστήμη, λειτουργεί έξω από χώρο και χρόνο, έξω από ιστορικά γεγονότα. Κάτι τέτοιο, όμως, προφανώς δεν ισχύει. Άρα, εφόσον, η επιστημονική δραστηριότητα, που στην εποχή μας δημιουργεί τη γνώση, εξαρτάται από την ιστορική πραγματικότητα μέσα στην οποία αναπτύσσεται, αυτό σημαίνει ότι θα αλλάζει τρόπους, ιδέες και οπτικές ανάλογα με το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται. Άρα προς τι μια θεωρία της γνώσης *per se*;

Μπορούμε να βρούμε μια διέξοδο προς την Επιστημολογία, από αυτό το συγκροτημένο και μάλλον ισχυρό επιχείρημα; Τα ακόλουθα, κατά τη γνώμη μας, χωρίς να κλονίζουν το επιχείρημα του Μπιτσάκη, ωστόσο, μας δίνουν τη δυνατότητα να υποστηρίξουμε την αναγκαιότητα της Επιστημολογίας.

α) Ακόμη και αν θεωρεί κανείς ότι η Επιστημολογία ή η Φιλοσοφία των Επιστημών αναπτύσσονται έξω – ιστορικά, ας πούμε εν κενώ, χωρίς καμιά επαφή και επίδραση από οποιοδήποτε διανοητικό, κοινωνικό ή άλλο περιβάλλον, κάτι τέτοιο δεν μας παρέχει επιχειρήματα να δεχθούμε ότι αν παραδεχόταν κανείς ότι και οι δυο (δηλαδή και η Επιστημολογία και η Φιλοσοφία της Επιστήμης) αναπτύσσονταν και εξαρτιόνταν από ένα ιστορικό πλαίσιο η σχέση μεταξύ τους θα ήταν κάτι διαφορετικό. Με άλλα λόγια μπορεί κανείς να δεχθεί ότι η Επιστήμη ή η γνώση γενικά αναπτύσσονται μέσα σ' ένα ιστορικό πλαίσιο, αλλά αυτό δεν αλλάζει τη σχέση Επιστημολογίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, δεν μετατρέπει αυτόματα (τουλάχιστον) την Επιστήμη σε ταυτόσημη με την Επιστημολογία ούτε και την Επιστημολογία σε κλάδο της Φιλοσοφίας της Επιστήμης.

Ας διατυπώσουμε τα προηγούμενα διαφορετικά. Ο Μπιτσάκης ισχυρίζεται ότι για να προσπαθήσει να βρει κανείς μια θεωρία για τον

---

⁴ Παρακαλώ τον αναγνώστη να μεταφράζει διαρκώς στο μυαλό του τον όρο Επιστημολογία με τον όρο Γνωσιολογία.

τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται η γνώση σημαίνει ότι θεωρεί πως η γνώση αναπτύσσεται πάντα με τον ίδιο τρόπο. Αυτό, για τον Μπιτσάκη, δεν είναι σωστό. Θα μπορούσε, ωστόσο, να θεωρήσει κανείς ότι η γνώση αναπτύσσεται μέσα σε ιστορικό πλαίσιο και παράλληλα να συγκροτεί ιστορικού χαρακτήρα Επιστημολογίες, με την έννοια ότι μπορεί να δεχθεί την παρατήρηση ότι διαφορετικά αναπτύσσεται η γνώση σήμερα σε σχέση με άλλες εποχές; Αυτό για τον Μπιτσάκη θα ήταν αποδεκτό, επειδή σε μια τέτοια περίπτωση απλώς δεν έχουμε Επιστημολογία, με την έννοια μιας σχετικά αυστηρής κανονιστικής δραστηριότητας που λειτουργεί καθολικά (βλ. στη συνέχεια), αλλά θεωρίες γνώσης οι οποίες λειτουργούν σε επιμέρους καταστάσεις. Ακόμη και μια τέτοια παραδοχή, πάντως, θα ήταν αρκετή, κατά τη γνώμη μας, να κινητοποιήσει κάποιον για ενασχόληση με το χώρο της Επιστημολογίας.

β) Για να υποστηρίξουμε τη θέση μας λίγο περισσότερο, ας κάνουμε έναν παραλληλισμό. Όπως μπορεί κανείς να έχει θεωρίες ορθολογικότητας διαφορετικές μέσα στο χρόνο, με την έννοια ότι τα κριτήρια της ορθολογικότητας αλλάζουν ανάλογα με την εποχή, με τον ίδιο τρόπο μπορεί να έχει και θεωρίες Επιστημολογίας. Αν η προηγούμενη πρόταση έχει λογική βάση, αν είναι έγκυρη – και θεωρούμε ότι είναι– τότε περιορίζεται η δύναμη του επιχειρήματος όσων υποστηρίζουν ότι είναι λάθος να πιστεύουμε στη δυνατότητα μιας περιγραφής του τρόπου με τον οποίο αναπτύσσεται η γνώση και κατά συνέπεια να συγκροτούμε αφηγήσεις για το σκοπό αυτό. Ισχυριζόμενοι τη δυνατότητα περιγραφής ή – πολύ περισσότερο – περιγραφών, για τη γνώση δεν σημαίνει ότι παραδεχόμαστε πως η γνώση αναπτύσσεται εν κενώ. Το αντίθετο μάλιστα. Άρα, σε μια ακραία περίπτωση, θα μπορούσαμε να έχουμε διαφορετικές Επιστημολογίες, ανάλογα με την εποχή και το κοινωνικό πεδίο και - κατά ορισμένους, διαφορετική Επιστημολογία ανάλογα με την Επιστήμη.

«Βοήθεια» από την έννοια της ορθολογικότητας.

Το έσχατο όριο στο οποίο θα μπορούσαμε να φθάσουμε, αν δεχόμασταν ότι κανένα επιχείρημα υπέρ της Επιστημολογίας δεν μπορεί να σταθεί, είναι το ακόλουθο. Σύμφωνα με ορισμένους⁵ μπορούμε να λύσουμε τα προβλήματα της ορθολογικότητας (του ορισμού της έννοιας, του τρόπου

---

⁵ Wright, John, στο Ξανθόπουλος: 2011, σσ. 55-58.

με τον οποίο δημιουργείται και αναπτύσσεται, τη θέση της μέσα στο ιστορικό και κοινωνικό γίγνεσθαι) μετατρέποντάς την, την ορθολογικότητα, σε μια θεωρία η οποία θα υφίσταται έλεγχο σε κάθε περίπτωση που προκύπτουν ερωτήματα για το status της. Με τον τρόπο αυτό η ορθολογικότητα αν δεν μετατρέπεται σε επιστημονική θεωρία, οπωσδήποτε παραλληλίζεται έντονα με επιστημονική θεωρία και ακολούθως υφίσταται έλεγχο σαν να ήταν μια επιστημονική θεωρία. Η παραδοχή, δηλαδή, και αποδοχή μιας «ιστορικού» χαρακτήρα ορθολογικότητας θα μπορούσε, κατ' αναλογία, να υποστηρίξει μια ιστορικού χαρακτήρα Επιστημολογία.

Θεωρούμε απαραίτητη την παράθεση ενός ακόμη επιχειρήματος που χρησιμοποιείται από όσους θέλουν να εντάξουν την Επιστημολογία στη Φιλοσοφία των Επιστημών. Σύμφωνα μ' αυτούς, μεγάλο μέρος των ερωτημάτων και των παραδοχών της Επιστημολογίας μοιάζει να έχει αόριστο χαρακτήρα. Για παράδειγμα η εκτενέστατη συζήτηση για το αν μπορώ να αναζητήσω τη βεβαιότητα της γνώσης μέσα μου, στη συνείδησή μου, μέσω της εμπειρίας ή του ορθού λόγου – και η αδυναμία μιας οριστικής και ξεκάθαρης απάντησης – μοιάζει να προσδίδει αόριστο και μεταφυσικό χαρακτήρα στο πρόβλημα. Αλλά στο βαθμό που οι μεταφυσικές προτάσεις είναι αδύνατο να διαψευσθούν ή να επαληθευτούν, κάτι που είναι σχεδόν καθολικά αποδεκτό, ωθεί πολλούς να θεωρούν και να αποδέχονται την άποψη ότι η γνώση θα πρέπει να ταυτίζεται απολύτως με την Επιστήμη και κατά συνέπεια μια άμεση σύνδεση Φιλοσοφίας των Επιστημών και Επιστημολογίας είναι και επιθυμητή και αναγκαστική.

Δεν νομίζω, ωστόσο, ότι μπορούμε για τους προηγούμενους λόγους να «αρνηθούμε» την Επιστημολογία. Το ότι ορισμένα ερωτήματα έμειναν αναπάντητα για πολύ καιρό δεν τα κατατάσσει αυτομάτως σε ψευδοπροβλήματα, ψευδοερωτήματα, ούτε και προεξοφλείται η αδυναμία απάντησής τους: το ότι κάτι συνέβαινε με ορισμένο τρόπο στο παρελθόν δεν εγγυάται ότι θα εξακολουθήσει να συμβαίνει με τον ίδιο τρόπο στο μέλλον.

Στη χορεία όσων υποστηρίζουν την ουσιαστική ταύτιση της Φιλοσοφίας της Επιστήμης με την Επιστημολογία μπορούμε να εντάξουμε και

πολλούς άλλους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Popper,⁶ που ονομάζει γνωσιοθεωρία τη θεωρία της επιστημονικής γνώσης. Με άλλα λόγια συνδέει την Επιστημολογία με τη Φιλοσοφία της Επιστήμης. Οι απόψεις του Shapere (1987), επίσης, εντάσσονται στο ίδιο περίπου αντιεπιστημολογικό κλίμα. Αυτός υποστηρίζει ότι για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για Επιστημολογία, να μπορέσουμε, δηλαδή, να δείξουμε έναν τρόπο με τον οποίο αποκτάται η γνώση, δεν είναι αρκετό να παραμείνουμε σ' ένα γενικό και θεωρητικό επίπεδο, αλλά πρέπει να προσπαθήσουμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο αποκτάται η γνώση μέσα από συγκεκριμένα επιστημονικά παραδείγματα. Μάλιστα υποστηρίζει ότι ακόμη και σε περιπτώσεις όπου το αποτέλεσμα μιας επιστημονικής έρευνας δεν είναι το αναμενόμενο ή το επιθυμητό αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι δεν μπορούμε να προχωρήσουμε παραπέρα μέσα από άλλες μεθόδους και πως ό,τι έγινε στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι τελειωτικό και απόλυτο.⁷

Η αμέσως προηγούμενη περίοδος σημαίνει περίπου τα ακόλουθα:

α) προσπαθούμε να διατυπώσουμε, μέσα από περιγραφή, μια διαδικασία απόκτησης γνώσης, με άλλα λόγια ένα είδος γνωσιολογίας

β) αυτό το κάνουμε μέσα από τη μελέτη και παρατήρηση επιστημονικών θεωριών μέσα από τις οποίες αποκτούμε γνώση (να μην ξεχνάμε: για πολλούς στην εποχή μας η γνώση προέρχεται μόνο από Επιστήμη)

γ) αν το αποτέλεσμα του β δεν είναι ικανοποιητικό ή το αναμενόμενο, προχωρούμε σε νέα προσπάθεια.

Αυτό σημαίνει ότι θα κατανοήσουμε τη διαδικασία της γνώσης αν κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους φθάνουμε σε γνώση μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα επιστημονικών ερευνών. Η άποψή του είναι καθαρά επαγωγική, με όλα τα προβλήματα που συνεπάγεται η επαγωγή. Γίνεται, λοιπόν, φανερό, ότι υποστηρίζεται από διάφορους ερευνητές η ταύτιση (ή έστω ο παραλληλισμός) της Επιστημολογίας με τη

---

⁶ Popper, Karl (χωρίς ημερομηνία), *Τι είναι διαλεκτική – Γνωσιοθεωρία χωρίς γνωστικό υποκείμενο*, σ. 84.

⁷ Αν ισχύει αυτό, τότε γιατί η ως τώρα αδυναμία απάντησης σε Επιστημολογικά ερωτήματα καθιστά τα ερωτήματα αυτά περιττά;

Φιλοσοφία της Επιστήμης και ότι η συλλογιστική η οποία ακολουθείται είναι επαγωγική και από όλους περίπου η ίδια.

Ακόμη, πάντως, κι αν δεχθεί κανείς μια σύνδεση και άμεση σχέση μεταξύ Φιλοσοφίας της Επιστήμης και Επιστημολογίας, αυτό δεν σημαίνει ότι μπορούν να ταυτιστούν οι δύο δραστηριότητες. Η Επιστημολογία περιλαμβάνει πολλά περισσότερα ερωτήματα και απόψεις πέρα από το αν μπορώ να αναζητήσω τη γνώση μέσα μου ή στον εξωτερικό κόσμο, έστω κι αν είναι βασικό το ερώτημα αυτό. Για παράδειγμα το ερώτημα για το αν μπορούμε να έχουμε γνώση ορισμένων πραγμάτων, πόσο βέβαιοι μπορούμε να είμαστε για το τι γνωρίζουμε, είναι ερωτήματα που δεν τα θέτει η Επιστήμη ούτε ασχολείται μ' αυτά η Φιλοσοφία της Επιστήμης. Άρα, κατά τη γνώμη μας, η Επιστημολογία έχει λόγο αυτόνομης ύπαρξης από τη Φιλοσοφία της Επιστήμης.

Κλείνοντας την συντομότερη παρουσίαση των αντιεπιστημολογικών επιχειρημάτων σημειώνουμε για μία ακόμη φορά ότι τα επιχειρήματα για τη σύνδεση και ταύτιση Φιλοσοφίας της Επιστήμης και Επιστημολογίας πηγάζουν από το ότι σήμερα η μελέτη της προόδου της γνώσης, διεξάγεται μέσα από τη μελέτη της επιστήμης. Σημειώνουμε, επιπροσθέτως, ότι βασικό κοινό στοιχείο μεταξύ των δύο πνευματικών δραστηριοτήτων είναι – κατά τη γνώμη μας – η αβεβαιότητα από την οποία διακατέχονται οι επιστημολόγοι και οι φιλόσοφοι της επιστήμης για τις βάσεις της γνώσης μας (για το θέμα αυτό βλ. και Newton – Smith, W.: 2001).

Μια τελευταία παρατήρηση για το θέμα κρίνουμε ότι είναι απαραίτητη. Την Επιστημολογία οι φιλόσοφοι της επιστήμης τη θεωρούν μεταφυσική. Κατά τη γνώμη μας αν θεωρεί κανείς την Επιστημολογία ως μεταφυσική δεν φαίνονται καθαρά οι λόγοι για τους οποίους και η Φιλοσοφία της Επιστήμης δεν θα ήταν μεταφυσική. Στην περίπτωση αυτή ο μόνος δρόμος που απομένει για τη μελέτη της επιστήμης και της παραγωγής της γνώσης γενικά είναι η *επιτόπια έρευνα*, που μπορεί να διεξάγει η κοινωνιολογική έρευνα, άποψη που υποστηρίζεται όλο και περισσότερο στις ημέρες μας.⁸ Το προφανές ενδιαφέρον αυτής της θέσης, τα πολλά υποσχόμενα και διεισδυτικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγει η κοινωνιολογική έρευνα, δεν ακυρώνει τις επιστημολογικές προσπάθειες.

---

⁸ Για το θέμα αυτό βλ. Ξανθόπουλος: 2011.

Η ΓΕΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ.

Ο βασικός τύπος των επιστημολογικών προβλημάτων παρουσιάζεται με την ακόλουθη μορφή κυρίως.

Έχω ένα σύνολο παραδοχών οι οποίες αποτελούν τη βάση, (**B**), στην οποία στηρίζομαι και καταλήγω σε κάποιο συμπέρασμα, (**Σ**).

Δύο είναι οι παρατηρήσεις που μπορούμε να κάνουμε στο σημείο αυτό:

α) είναι τα στοιχεία της βάσης (**B**) που προανέφερα τέτοια ώστε να αποτελούν νόμιμη βάση ερωτηματοθεσίας από την πλευρά του γνωρίζοντος υποκειμένου;

β) είναι η μετάβασή μου από τη βάση (**B**) στο συμπέρασμα (**Σ**), η πορεία που ακολούθησα για να φθάσω στο συμπέρασμα (**Σ**) λογικά, γνωσιακά έγκυρη;

Τα ερωτήματα αυτά δείχνουν:

το (α) ότι δεν μπορεί κανείς να θέτει οποιουδήποτε είδους ερώτημα θέλει και

το (β) ότι τα επιστημολογικά προβλήματα αναφέρονται στους τρόπους, στις διαδικασίες μέσω των οποίων γνωρίζουμε τον κόσμο και τον εαυτό μας και στους μηχανισμούς μέσω των οποίων μπορούμε να ελέγξουμε την εγκυρότητα της διαδικασίας. Κάποιες διευκρινίσεις είναι απαραίτητες στο σημείο αυτό.

Όταν αναρωτιόμαστε αν ένα ερώτημα είναι νόμιμο ή έγκυρο θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι ορισμένα ερωτήματα από την πλευρά μας δεν μπορούν καν να τεθούν, στο βαθμό που φαίνεται ότι δεν θα μπορούσαν να πάρουν μία σίγουρη - τουλάχιστον επιφανειακά σίγουρη - απάντηση. Έτσι, για παράδειγμα, το ερώτημα για το πού κατοικεί η ψυχή μετά το θάνατο του ανθρώπου, για το αν κάποιες αισθητικές αντιλήψεις είναι καλύτερες ή χειρότερες από κάποιες άλλες ή ποιο είναι το δέον γενέσθαι σε καταστάσεις όπου εμπλέκονται αξιολογικές κρίσεις και όχι μετρήσιμες ποσότητες, είναι δύσκολο να απαντηθούν με συγκεκριμένο τυπικό τρόπο. Παράλληλα και ο τρόπος με τον οποίο μπορούμε να φθάσουμε σε γνωσιακά έγκυρα αποτελέσματα δεν είναι διευκρινισμένος, με την έννοια ότι δεν μπορούμε να δώσουμε μια ξεκάθαρη, αλλά και αναγκαστική

απάντηση, πέραν κάθε αμφιβολίας, για το ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος για να φθάσουμε στη γνώση.

Με κάποια διαφορετική διατύπωση, τα επιστημολογικά ζητήματα μπορούν να έχουν την ακόλουθη μορφή:

α) ο Α πιστεύει ότι π

β) το π είναι αληθές και

γ) η πίστη (απόλυτη πεποίθηση) του Α ότι το π είναι αληθές, (πρέπει) να είναι κατάλληλα δικαιολογημένη (για το θέμα αυτό, βλ. Williams, 2001: 16).

Άρα για να ισχυριστούμε ότι το πέρασμα από το σύνολο των δεδομένων, της βάσης (**B**) που προαναφέραμε, στο συμπέρασμα (**Σ**), είναι γνωσιακά έγκυρο, πρέπει να ισχύουν τα στοιχεία **α-γ**. Με έναν πιο αφηγηματικό τρόπο θα λέγαμε ότι για να είναι γνωσιακά έγκυρη μια άποψή μας πρέπει να πιστεύουμε ότι ισχύει κάτι, αυτό το οποίο πιστεύουμε να είναι αληθές και η πίστη μας σ' αυτό το στοιχείο να είναι κατάλληλα δικαιολογημένη.⁹ Στην περίπτωση αυτή μπορούμε να πούμε ότι έχουμε δικαιολογημένη γνώση.

Κατηγορίες επιστημολογικών προβλημάτων.

Για τον Williams (2001: 1-3), τα επιστημολογικά προβλήματα είναι περίπου τα ακόλουθα:

α) Τι είναι γνώση

β) Το πρόβλημα του κριτηρίου. Το εξωτερικό και το εσωτερικό πρόβλημα κριτηρίου: με άλλα λόγια αν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε κάτι ως γνώση βασιζόμενοι σε εξωτερικά, π.χ. εμπειρικά κριτήρια, ή βασιζόμενοι σε

---

⁹Σε ορισμένα νεοελληνικά κείμενα που αναφέρονται στην Επιστημολογία ή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης, χρησιμοποιείται κατά κόρον ο όρος «πίστη». Η λέξη αυτή αποτελεί ακριβή μετάφραση της αγγλικής λέξης «belief» (ας μην ξεχνάμε ότι μεγάλο μέρος των απόψεων για τα ζητήματα της Επιστημολογίας προέρχεται στις ημέρες μας από την αγγλική βιβλιογραφία). Ο όρος αυτός δεν έχει καμιά σχέση με τη θρησκευτική πίστη. Χρησιμοποιείται για να δηλώσει την απόλυτη βεβαιότητα που έχει κανείς για κάτι.

εσωτερικά κριτήρια, π.χ. a priori γνώσεις (καθαρά μαθηματικά και ανάλογες καταστάσεις).

γ) Το πρόβλημα της μεθόδου με την οποία θα κατακτήσουμε τη γνώση. Για παράδειγμα, αν μπορεί να εφαρμόζεται μία μέθοδος τόσο για τις κοινωνικές όσο και για τις θετικές επιστήμες, το πρόβλημα της δυνατότητας βελτίωσης των μεθόδων τις οποίες χρησιμοποιούμε στην προσπάθειά μας να γνωρίσουμε τον κόσμο, το πρόβλημα της ορθολογικότητας.

δ) Το πρόβλημα του σκεπτικισμού, το οποίο, σημειωτέον, από την αρχαία εποχή, αλλά και από την εποχή του Καρτέσιου και μετά κυρίως, είναι βασικό θέμα της Επιστημολογίας: μπορούμε να αποκτήσουμε γνώση ή όχι;

ε) Το πρόβλημα της αξίας - τι αξία έχει η γνώση;

Προφανώς ο προηγούμενος δεν είναι ένας πλήρης κατάλογος ούτε θεωρούμε ότι θα ήταν δυνατόν να δοθεί ένας πλήρης κατάλογος με ό,τι ονομάζουμε επιστημολογικά προβλήματα: ανάλογα με την φιλοσοφική οπτική γωνία του καθενός τα επιστημολογικά ερωτήματα εκτείνονται σε διάφορους χώρους.

Η Επιστημολογία ως κανονιστική δραστηριότητα.

Η Επιστημολογία γενικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια κανονιστική δραστηριότητα. Κανονιστική δραστηριότητα σημαίνει ότι κατά κάποιο τρόπο προβάλλει αρχές με τις οποίες θα πρέπει να «συμμορφώνεται» η διαδικασία παραγωγής της γνώσης.¹⁰ Κατά τον Williams (2001:168), επίσης, τα επιστημολογικά προβλήματα μπορούν να χαρακτηρισθούν ως κανονιστικά. Ο κανονιστικός χαρακτήρας των προβλημάτων προέρχεται περισσότερο από το ζήτημα της δικαιολόγησης της γνώσης μας, παρά από το αν μπορούμε να αποκτήσουμε γνώση ή από πού προέρχεται η γνώση μας. Η δικαιολόγηση σημαίνει ότι είμαστε βέβαιοι για την αλήθεια μιας άποψής μας, έτσι ώστε να τη θεωρούμε βέβαιη γνώση, όταν

---

¹⁰Ο N.J.H. Dent, στο Honderich (ed.), 1995: 626, σημειώνει ότι κανονιστικός, ιδιαίτερα «...στη φιλοσοφία, σημαίνει ένα πρότυπο, κανόνα, αρχή η οποία χρησιμοποιείται για να κρίνει ή να κατευθύνει την ανθρώπινη συμπεριφορά σαν να είναι κάτι προς το οποίο πρέπει να συμμορφωθεί».

μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο τρόπος με τον οποίο φθάσαμε στην άποψη που υποστηρίζουμε είναι σίγουρος, οδηγεί προς αληθείς πίστεις. Άρα για να είμαστε σίγουροι ότι μπορούμε να καταλήγουμε σε μια βέβαιη γνώση θα πρέπει να ακολουθούμε μια συγκεκριμένη μέθοδο. Με την έννοια αυτή η Επιστημολογία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κανονιστική δραστηριότητα. Είναι ολοφάνερο, πάντως, ότι στην επιστημονική έρευνα ακολουθούνται κανόνες οι οποίοι πηγάζουν από τις τακτικές, τις πρακτικές και τις «συνήθειες» των επιστημόνων και όχι από το τι υπαγορεύει κάποια επιστημολογική αρχή. Αυτό εκ πρώτης όψεως ενισχύει τις απόψεις όσων υποστηρίζουν την ταύτιση της Επιστημολογίας με τη φιλοσοφία της Επιστήμης.¹¹ Είναι φανερό, όμως, ότι η Επιστημολογία ασχολείται με τους τρόπους της γνώσης γενικά και όχι μόνο με τις συγκεκριμένες επιστημονικές δραστηριότητες. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι μπορεί να υπάρχει «επιστημολογική δραστηριότητα».

---

¹¹ Ενισχύει, επίσης, την επιχειρηματολογία υπέρ μιας κοινωνιολογικού χαρακτήρα έρευνας της επιστημονικής δραστηριότητας.

Η ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ

Το ερώτημα για το τι είναι η γνώση (τι εννοούμε όταν λέμε ότι κάποιος γνωρίζει κάτι ή ποια χαρακτηριστικά αποδίδουμε σε ένα πρόσωπο το οποίο λέμε ότι γνωρίζει κάτι) τίθεται σε όλους τους επιστημολόγους (για παράδειγμα, Bonjour, 2002 :27). Το να προσπαθήσουμε, βέβαια, να ορίσουμε την έννοια της γνώσης εξυπακούεται ότι δεν είναι μια απλή διαδικασία. Ο Παπαδημητρίου - αλλά και πολλοί άλλοι - μας λέει ότι ως γνώση θεωρείται τόσο η γνωστική ενέργεια, η νοητική πλευρά της γνώσης, όσο και το αποτέλεσμα της γνωστικής προσπάθειας (Παπαδημητρίου, 1988:24). Η παρατήρηση αυτή είναι, πάντως, τόσο γενική που δεν μπορεί να μας βοηθήσει ώστε επακριβώς να καθορίσουμε την έννοια της γνώσης. Για το λόγο αυτό δίνουμε διάφορες απόψεις για το ζήτημα, οι οποίες έμμεσα, αδρομερώς και σχηματικά μόνο θα μπορούσαν να προσδιορίσουν κάπως την έννοια της γνώσης, κάνοντας μια σύντομη αναφορά στην αρχαία Ελλάδα.

Ο Πλάτωνας αναζητά τη γνώση στον κόσμο των Ιδεών, το μόνο σταθερό σημείο στο οποίο μπορούμε να βασιστούμε για να πούμε ότι αποκτούμε γνώση ενός πράγματος, μιας κατάστασης ή μιας έννοιας. Μια πολύ μικρή αναφορά στη Θεωρία των Ιδεών του Πλάτωνα στο σημείο αυτό θεωρούμε ότι είναι χρήσιμη, στο βαθμό που θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η Θεωρία των Ιδεών δημιουργείται, μεταξύ άλλων, και για να απαντήσει στο ερώτημα πώς γνωρίζει κανείς (βλ. και προηγουμένως).

Σύμφωνα με τη Θεωρία των Ιδεών οι ψυχές των ανθρώπων, που είχαν ήδη ζήσει μια προ-σωματική ζωή, επανεγκλωβίστηκαν (για διάφορους λόγους, που δεν εξετάζονται σ' αυτήν την παρουσίαση) στα ανθρώπινα σώματα. Αλλά τώρα, στην (εκ νέου) σωματική περίοδο της ύπαρξής τους, φέρουν μαζί τους και την ανάμνηση των αιωνίων προτύπων όλων των όντων, των Ιδεών, οι οποίες υπάρχουν σε μια άυλη μορφή σε έναν ενρουράνιο χώρο και με τις οποίες οι ψυχές ήρθαν σε επαφή στην προ-σωματική περίοδο της ύπαρξής τους. Επειδή τα πραγματικά όντα είναι οι αιωνίως ζώσες Ιδέες και τα καθημερινά δεν είναι παρά τα απεικάσματα των Ιδεών, η ψυχή, εγκλωβισμένη, όπως σημειώσαμε, στο ανθρώπινο σώμα, όταν συναντά ένα ον στην ενδοσωματική, επίγεια κατάσταση της ζωής της, θυμάται το αιώνιο πρότυπο αυτής της οντότητας, την Ιδέα του, που

υπάρχει αιωνίως σε μια άυλη μορφή και το αναγνωρίζει. Έτσι φαίνεται ότι η γνώση είναι ανάμνηση.¹²

Ο Αριστοτέλης, στη συνέχεια (βλ. Tiles, Mary και Tiles, Jim. 1993: 90), διατύπωσε την άποψη, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, ότι η γνώση πρέπει να αναζητηθεί μέσα στον κόσμο. Οι αισθήσεις μας και η λογική είναι αρκετά μέσα για να γνωρίσουμε την πραγματικότητα. Για τον Αριστοτέλη η γνώση είναι φυσική ικανότητα του ανθρώπου. Για τον ίδιο έχουμε γνώση απλών πληροφοριών και μια ανώτερη μορφή γνώσης, τη γνώση των πρώτων αρχών, που ερευνά τις βαθύτερες αιτίες των όντων και γι' αυτές η έρευνα δεν μπορεί παρά να αρχίσει στον κόσμο που μας περιβάλλει. Για τον Αριστοτέλη μέσω των αισθήσεων κατανοούμε επιμέρους στοιχεία τα οποία ενοποιούνται σε ένα σύνολο και έτσι καταλαβαίνουμε ένα αντικείμενο απέναντί μας ως σύνολο και όχι μόνο τα επιμέρους σημεία του. Αυτό που θα πρέπει να τονιστεί είναι ότι η διαδικασία παραγωγής γνώσης αρχίζει με τις αισθήσεις και συνεχίζεται με τη λογική ανάλυση και επεξεργασία των δεδομένων της εμπειρίας. Αυτά, ωστόσο, δεν σημαίνουν ότι ο άνθρωπος δεν κάνει πάντα και διαισθητικές κρίσεις. Η ενοποίηση των επιμέρους αισθητικών στοιχείων που αναφέραμε είναι αποτέλεσμα τέτοιου είδους διαισθητικών κρίσεων.

Μπορούμε να πούμε ότι ο Αριστοτέλης θα υποστήριζε ένα είδος σημερινού θεμελιωτισμού (βλ. σ. 4), από την άποψη ότι δέχεται κάποιες προτάσεις ως απόλυτα βεβαιωμένες και ότι πάνω σ' αυτές μπορούν να στηριχθούν οι επόμενες. Τέλος να σημειώσουμε ότι ο Αριστοτέλης αρνείται το σκεπτικισμό, διατυπώνοντας την άποψη πως όλες οι κρίσεις δεν είναι της ίδιας αξίας μεταξύ τους και ότι είναι πιο εύκολο απ' όσο φαίνεται αρχικά να καταλήξουμε σε μια κρίση μεταξύ αντιφατικών εμπειρικών παραδοχών.

Για τον Αριστοτέλη μπορούμε να ακολουθήσουμε την παρακάτω τακτική:

α) παρατηρούμενα φαινόμενα

β) επαγωγές

---

¹² Πρόδρομος αυτής της θεωρίας μπορεί να θεωρηθεί και ο διάλογος του Σωκράτη με τον δούλο στον Μένωνα. Για την ερμηνεία αυτή βλ. Lesky, 1988: 720 κ.ε.

γ) πρώτες αρχές (πρώτα συμπεράσματα, βεβαιότητες)

δ) παραγωγή συλλογισμών μέσω ενδιάμεσων όρων.

Να προσθέσουμε ότι για τον Αριστοτέλη η εξήγηση έχει τελολογικό χαρακτήρα. Διευκρινίζουμε ότι τελολογία ονομάζουμε γενικά τις απόψεις σύμφωνα με τις οποίες δράσεις ή στάσεις αποβλέπουν σε ένα σκοπό, ο οποίος και τις καθοδηγεί. Για τον Αριστοτέλη κάθε τι στη φύση έχει ένα τελικό σκοπό.

Οι προαναφερόμενες απόψεις προφανώς δεν αποτελούν παρά ελάχιστο κλάσμα των απόψεων για τη γνώση που εκφράστηκαν με ποικίλους τρόπους στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Επιλέγοντας ό,τι θεωρούμε πιο κατάλληλο, παραθέτουμε – και πάλι εν συντομία- τις απόψεις των σκεπτικών, οι οποίοι με συστηματικό τρόπο είχαν αμφισβητήσει τη δυνατότητα της γνώσης.¹³

Οι αρχαίοι σκεπτικοί.

Όπως φάνηκε από τα προηγούμενα, μεγάλο μέρος της ίδιας της ύπαρξης της Επιστημολογίας, οφείλεται, πηγάζει, από την ανάγκη να βεβαιωθούμε πως ό,τι πιστεύουμε, ό,τι αποδεχόμαστε ως αληθές, είναι πράγματι αληθές. Στο ίδιο πνεύμα, είναι απαραίτητο να είμαστε σίγουροι ότι οι διαδικασίες τις οποίες ακολουθήσαμε για να φτάσουμε στο σωστό συμπέρασμα, ήταν πράγματι οι ενδεδειγμένες. Όλη αυτή η συλλογιστική, όχι και τόσο καινούρια, δημιούργησε το πρόβλημα στο οποίο αναφερόμαστε ως το πρόβλημα του σκεπτικισμού. Δεν πρόκειται να παρουσιάσουμε αναλυτικά όλες τις (πολλές) αποχρώσεις του σκεπτικισμού. Θα ασχοληθούμε μόνο τις βασικές θέσεις του Αινησίδημου, βασικού εκπροσώπου της αρχαίας σκέψης,¹⁴ με σκοπό να έχουμε μια

---

¹³ Προφανώς τα ανωτέρω δεν αποτελούν παρουσίαση των απόψεων για τη γνώση του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη. Αποτελούν απλώς μια αναφορά για να τοποθετηθούν οι προαναφερόμενοι φιλόσοφοι μέσα στο «χάρτη» των γνωσιολογικών θέσεων.

¹⁴ Εννοούμε της αρχαίας Ελλάδας, διότι στο χώρο των αρχαίων σκεπτικών ο Αινησίδημος ανήκει στη Νέα Σκέψη (διάκριση για την οποία δεν θα αναφέρουμε τίποτα περισσότερο στο πλαίσιο των σημειώσεων αυτών). Ο Αινησίδημος ήταν αρχαίος φιλόσοφος (1ος αι. π.Χ). Δίδαξε τις απόψεις του

αντίληψη για τα προβλήματα τα οποία οδηγούν στο σκεπτικισμό. Στη συνέχεια θα περάσουμε στη νεότερη εποχή και στις καθαυτό επιστημολογικές απόψεις που διατυπώνονται από τον Καρτέσιο. Να σημειώσουμε, τέλος, ότι προτάσσονται οι σκεπτικιστικές απόψεις στο βαθμό που αν δεν υπήρχαν οι αμφιβολίες, οι αμφισβητήσεις της διαδικασίας που οδηγούν στη γνώση καθώς και η ανάγκη για τη βεβαιότητα και την εγκυρότητα των συμπερασμάτων μας, δεν θα ετίθετο ερώτημα για το πώς φθάνουμε στη γνώση. Παρουσιάζουμε, λοιπόν, τους λεγόμενους τρόπους του Αινησίδημου, τα στοιχεία, δηλαδή, πάνω στα οποία βασίστηκε για να παρουσιάσει τις απόψεις του Πύρωνα¹⁵ – αλλά και τις δικές του – για την αμφισβήτηση της γνωστικής διαδικασίας.

Οι τρόποι του Αινησίδημου.

- 1 Τα διάφορα ζώα αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο τον κόσμο.
- 2 Παρόμοιες διαφορές παρατηρούνται και μεταξύ των ανθρώπων.
- 3 Το ίδιο αντικείμενο δημιουργεί στις αισθήσεις διαφορετικές εικόνες – άρα είναι δύσκολα προσδιορίσιμη η πραγματική φύση του αντικειμένου.
- 4 Για να καταλάβουμε τη φύση ενός αντικειμένου, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας και τη διαφορετική ψυχική κατάσταση του υποκειμένου, όταν κάτι πέφτει στην αντίληψή του.
- 5 Οι αποστάσεις από τις οποίες παρατηρείται κάτι, η θέση του υποκειμένου και του αντικειμένου στο χώρο και η μεταξύ τους σχέση προκαλούν μεταβλητότητα των παραστάσεων.
- 6 Η φύση ενός αντικειμένου παραμένει πάντα άγνωστη, επειδή το αντικείμενο δεν προσλαμβάνεται ποτέ από μόνο του αλλά πάντα σε

Πύρωνα και υποστήριξε την ανάγκη της «εποχής», την αποφυγή, δηλαδή, κρίσεων για τον κόσμο.

¹⁵ Πύρων ο Ηλείος (4^{ος} – 3^{ος} αι. π.Χ.). Αρχαίος φιλόσοφος, εισηγητής της άποψης της *ισοσθένειας των λόγων* (για κάθε άποψη / θέμα, υπάρχουν εξ ίσου ισχυρά αντίθετα επιχειρήματα- άρα δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε τίποτα). Αντίθετα, ο αρχαίος ελληνικός ακαδημαϊκός (ακαδημεικός) σκεπτικισμός αρνούνταν εντελώς τη δυνατότητα της γνώσης (βλ. λέξη και σε Πελεgrίνη, 2005).

σχέση με κάτι άλλο. Αυτό το κάτι άλλο μπορεί να είναι και το ίδιο το υποκείμενο.

7 Τα σύνθετα σώματα παρουσιάζονται έτσι στις αισθήσεις μας, ώστε να μην μπορούμε να ξέρουμε τίποτα για τη σύνθεσή τους. Η ποσότητα μπορεί να προκαλεί ποιοτικές μεταβολές.

8 Όλα τα πράγματα φαίνονται σχετικά.

9 Οι κρίσεις μας για τα πράγματα είναι σχετικές. Αυτό που είναι σπάνιο θεωρείται πολύτιμο, αλλά δεν δίνεται η κατάλληλη σημασία στο πιο καθημερινό.

10 Διαφορετικές συνήθειες, αντιλήψεις και πρακτικές σε διαφορετικούς λαούς.¹⁶

Οι προηγούμενες αναφορές δείχνουν την σκεπτική αντίληψη που είχαν για τη γνώση οι αρχαίοι. Είναι φανερό ότι μια οσοδήποτε σύντομη «ανάλυση» κι αν έκανε κανείς των τρόπων του Αινησίδημου, εκείνο στο οποίο θα κατέληγε είναι η ολοφάνερη αμφισβήτηση της δυνατότητας της γνώσης και της διατύπωσης μιας βέβαιης κρίσης για τα πράγματα, για τον κόσμο.

---

¹⁶Δεκάδες πηγές στο διαδίκτυο αναφέρουν τους τρόπους του Αινησίδημου. Το έργο του μας παραδίδεται από τον Φώτιο, τον Σέξτο Εμπειρικό, το Διογένη Λαέρτιο κ.ά.

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ.

Οι σκεπτικιστικές απόψεις υποχώρησαν στη συνέχεια και ως την εποχή της Αναγέννησης κυριάρχησε απόλυτα το αριστοτελικό μοντέλο. Η εκ νέου αμφιβολία για τη γνώση αναζωπυρώνεται λίγο αργότερα και έχει ως κύριο εκφραστή τον Descartes (Καρτέσιο).

Οι απόψεις του για τη γνώση εκτίθενται κυρίως στο έργο του *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*.¹⁷ Παρουσιάζονται ορισμένες επιστημολογικές αρχές του Καρτέσιου και ακολουθεί μια σύντομη παρουσίαση των Στοχασμών του.

Οι Επιστημολογικές αρχές του Καρτέσιου.

Οι βασικές επιστημολογικές αρχές του φιλοσόφου που μας απασχολεί είναι:

α) Η (ίδια) η έννοια της γνώσης. Για τον Καρτέσιο γνώση είναι η δυνατή ή βέβαιη πίστη για την οποία το πρόσωπο (αυτός που έχει αυτήν τη δυνατή και βέβαιη πίστη) έχει ένα λόγο που εγγυάται την αλήθεια.

β) Η ορθολογική ή a priori βάση της γνώσης. Η οποιαδήποτε γνώση, η γνώση, για παράδειγμα, του εξωτερικού υλικού κόσμου, μπορεί μόνο να βασιστεί σε γνώσεις οι οποίες παρουσιάζονται αυταπόδεικτες. Τέτοιες είναι οι a priori γνώσεις. Αυτή η γνώση μπορεί να είναι η βάση για οποιαδήποτε άλλη γνώση.

γ) Παράλληλα, άλλη βάση για τις γνώσεις μπορεί να είναι η γνώση που προκύπτει από την εμπειρία της ίδιας της ύπαρξής μου, η οποία είναι άμεση και προσωπική.

δ) Από το β και γ ο Καρτέσιος οδηγείται στη γνώση του εξωτερικού κόσμου μέσω εξηγητικών συμπερασμών (βλ. και Bonjour, 2002: 23-24).

Για τον Καρτέσιο η γνώση του κόσμου είναι προϊόν της νοητικής διαδικασίας. Με άλλα λόγια ακόμη και μια γνώση που αναφέρεται σε αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου δεν μπορεί παρά να βασιστεί σε αρχές που παρουσιάζονται αυταπόδεικτες και εν πολλοίς είναι a priori (βλ. και σημείο β, προηγουμένως). Τα προηγούμενα εντάσσουν τον

¹⁷ Άλλα βασικά έργα του Καρτέσιου είναι ο *Λόγος περί της μεθόδου*, οι *Κανόνες για την καθοδήγηση του πνεύματος*, κ.α.

Καρτέσιο στη χορεία όσων βασίζονται σε εσωτερικού τύπου εξηγήσεις για την πραγματικότητα.

Μπορούμε να προσθέσουμε για τις επιστημολογικές αρχές του Καρτέσιου ότι

α) βασίζεται στη μεθοδική αμφιβολία

β) συγκροτεί ένα σύστημα μεταφυσικής το οποίο στηρίζεται στην αδιαμφισβήτητη βεβαιότητα του ατόμου για την ύπαρξή του

γ) υποστηρίζει μια θεωρία καθαρών και σαφών εννοιών που εμφυσούνται στο άτομο από το Θεό και

δ) το σύστημά του χαρακτηρίζεται από *δυϊσμό* (νους και σώμα).

Η μέθοδος με την οποία αναπτύσσει τις θέσεις του.

Ο χαρακτηριστικός τρόπος με τον οποίο ο Καρτέσιος αρθρώνει τις απόψεις του είναι η μεθοδική αμφιβολία. Αρχίζει την έρευνα για τη γνώση αμφιβάλλοντας για τα πάντα. Προσπαθεί να βεβαιωθεί ότι η γνώση που αποκτά για τον κόσμο είναι απόλυτα βέβαιη και πώς δεν υπάρχει τίποτα που θα μπορούσε να τον εξαπατήσει. Η συλλογιστική του είναι η ακόλουθη περίπου.

Πώς μπορώ να είμαι βέβαιος πως ό,τι βλέπω γύρω μου είναι πραγματικό και ότι δεν εξαπατώμαι; Με ποιον τρόπο γνωρίζω πως ό,τι βλέπω γύρω μου υπάρχει πραγματικά και ότι δεν βρίσκομαι στον πιο βαθύ ύπνο κατά τη διάρκεια του οποίου ένα κακό πνεύμα, ένας κακός δαίμονας, με εξαπατά κάνοντάς με να νομίζω πως ό,τι ονειρεύομαι είναι πραγματικό; Η απάντηση που δίνει είναι πως ακόμη κι αν αυτό συμβαίνει, ωστόσο, σε κάθε περίπτωση νιώθει μέσα του μια βεβαιότητα: τη βεβαιότητα του εαυτού του που πηγάζει από το γεγονός ότι σκέπτεται. Έτσι καταλήγει σε μια θέση που εκφράζεται με μια από τις πιο διάσημες φράσεις στην ιστορία της διανόησης, στο «*σκέπτομαι, άρα υπάρχω*» (*cogito, ergo sum*).

Παρόλα αυτά, πάντως, παραμένει η αβεβαιότητα για όλον τον υπόλοιπο κόσμο. Αυτό τον οδηγεί στην αντίληψη ότι το μόνο πράγμα που υπάρχει στον κόσμο είναι ο εαυτός του και μόνο. Οδηγείται, δηλαδή, στον σολιψισμό (*solus ipse*) (βλ., μεταξύ άλλων, και Bonjour, 2002:13-14). Εκείνο το οποίο οφείλουμε να τονίσουμε στο σημείο αυτό είναι ότι με τον τρόπο

με τον οποίο αναπτύσσει το συλλογισμό του ο Καρτέσιος, στην ουσία εγκλωβίζεται σε μια κατάσταση από την οποία δεν μπορεί να βγει: είναι εγκλωβισμένος σε έναν φαύλο κύκλο. Ο μόνος τρόπος για να ελευθερωθεί είναι μια εξωτερική βοήθεια από κάποιο πανίσχυρο ον, στην περίπτωση του, το Θεό (Bonjour, 2002:18-20), τον οποίο επικαλείται (με την έννοια ότι τον εμπλέκει στο επιχείρημά του) στη συνέχεια.

Έτσι, ο Καρτέσιος ξεπερνά την αμφιβολία του εισάγοντας στη σκέψη του τη βεβαιότητα που του παρέχει ο Θεός: εκτός από την ύπαρξή μου, νιώθω μέσα μου και τη βεβαιότητα του πανάγαθου Θεού, ο οποίος δεν μπορεί να με εξαπατά. Άρα με τον τρόπο αυτό φθάνει στη βεβαιότητα του κόσμου και του εαυτού του. Με άλλα λόγια μπορούμε να πούμε ότι ξεκινά αμφιβάλλοντας για τα πάντα, αλλά βρίσκει μια σταθερότητα στο *cogito* και στο Θεό (Bonjour, 2002:12-13).

Παρατίθενται στη συνέχεια, οι Στοχασμοί του, από τους οποίους εξετάζονται σύντομα οι τρεις πρώτοι, ως έχοντες πιο άμεση σχέση με το θέμα μας.

Οι Στοχασμοί του.

1^{ος} στοχασμός. Στον πρώτο στοχασμό μας λέει να απομακρυνθούμε από την πεποίθηση ότι μπορούμε να μάθουμε από τις αισθήσεις, επειδή οι αισθήσεις κατά καιρούς μας έχουν ξεγελάσει και επειδή δεν είναι σωστό να εμπιστευόμαστε κάποιον που κάποτε μας ξεγέλασε (Cottingham, 40: 189).

Εφόσον οι αισθήσεις μάς εξαπατούν, δεν μπορούμε να τις δεχόμαστε ως πηγή γνώσης. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο αμφιβάλλουμε συστηματικά, μεθοδικά για όλα και μάλιστα για τα υλικά πράγματα. Αμφιβάλλουμε, επίσης, για τις επιστήμες επειδή βασίζονται στις αισθήσεις και σε σύνθετα πράγματα. Αντίθετα δεν αμφιβάλλουμε για τα μαθηματικά, επειδή είτε κοιμόμαστε είτε είμαστε ξύπνιοι, τρία και δύο θα κάνουν πέντε. Μπορεί να κοιμόμαστε και στο όνειρό μας να βλέπουμε πράγματα που δεν υπάρχουν ή να είμαστε ξύπνιοι και να «βλέπουμε» πράγματα που δεν υπάρχουν. Γι' αυτό το λόγο οδηγείται στη μεθοδική αμφιβολία. Μπορεί δηλαδή να υπάρχει ένα κακό πνεύμα, ένας κακός

δαίμονας, ο οποίος διαρκώς μας εξαπατά και ό,τι νομίζουμε ότι είναι πραγματικό, δεν είναι παρά όνειρο.¹⁸

2^{ος} στοχασμός. Μπορεί να εξαπατώμαι σε όλες τις πιθανές καταστάσεις. Για ένα πράγμα, όμως, είμαι απολύτως σίγουρος: αφού κάτι με εξαπατά, αυτό σημαίνει ότι εγώ υπάρχω. Έτσι, το πνεύμα που αμφιβάλλει συλλαμβάνει τον εαυτό του (*cogito*). Αυτό, πάντως που πρέπει να τονίσουμε για τον Καρτέσιο, είναι ότι η βεβαιότητα που βρίσκει μέσω του *cogito*, δεν αναφέρεται στη σωματική ύπαρξη, αλλά στο γεγονός ότι υπάρχει ένα σκεπτόμενο ον. Υπάρχει απόλυτη διάκριση μεταξύ σώματος και πνεύματος και γίνεται αναφορά στην αθανασία της ψυχής. Το σύστημά του χαρακτηρίζεται από *δυσισμό*. Το πνεύμα (*res cogitans*) είναι ενιαίο και αδιαίρετο, σε αντίθεση με το σώμα (*res extensa*).¹⁹ Αναφέρεται το παράδειγμα του κεριού για ναδειχθεί ότι μέσω των αισθήσεων βλέπουμε διαδοχικά πολλά και διαδοχικά «κεριά», ενώ μπορούμε να καταλάβουμε την ουσία του κεριού μόνο μέσω της διάνοιας, μέσω του πνεύματος, που είναι το σημαντικότερο στοιχείο της ύπαρξής μας. Πάντως ακόμη κι αν ξεπεράσει όλα τα ως το σημείο αυτό προβλήματα παραμένει ένα ακόμη: είναι βέβαιος μόνο για τον εαυτό του. Πώς θα περάσει στη βεβαιότητα του υπόλοιπου κόσμου; Όπως σημειώθηκε προηγουμένως ο Descartes έχει γίνει, στο σημείο αυτό, *σολιψιστής*.

3^{ος} στοχασμός. Στον τρίτο στοχασμό παρουσιάζονται επιχειρήματα-αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού, η βοήθεια του οποίου (η εισαγωγή,

---

¹⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι απόψεις για τον κακό δαίμονα που εξαπατά έχουν κατά κόρον χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια (για παράδειγμα, H. Putnam, *brains-in-a-vat*-εγκέφαλοι σε δοκιμαστικό σωλήνα, η πιο δόκιμη στην ελληνική έκφραση). Ακόμη και κινηματογραφικές ταινίες «εμπνεύστηκαν» από τις απόψεις αυτές.

¹⁹ Στο σημείο αυτό υπάρχει ένα πρόβλημα στη συλλογιστική του Καρτέσιου. Αν το πνεύμα και το σώμα είναι δύο πράγματα διακριτά, το ερώτημα είναι πώς και πού συνδέονται. Για τον Καρτέσιο συνδέονται στο *κωνάριο*, μια υπόφυση του εγκεφάλου. Το πρόβλημα είναι ότι τώρα πρέπει ναδειχθεί η φύση του κωναρίου: πώς, με ποιο τρόπο, συνδέονται σ' αυτό δύο τόσο διαφορετικές καταστάσεις, όπως το σώμα και το πνεύμα; Εφόσον η φύση του κωναρίου δεν διευκρινίζεται ικανοποιητικά, το πρόβλημα της σύνδεσης ή της σχέσης σώματος και νου παραμένει.

δηλαδή, της έννοιας του Θεού στο επιχείρημά του) είναι απαραίτητη για να μπορέσει να «βγει» από τον εαυτό του και να ακυρωθεί ο σολιψισμός του. Εισάγεται παράλληλα η θεωρία των *εμφύτων ιδεών*. Σ' αυτές περιλαμβάνονται η ιδέα που έχουμε για τους εαυτούς μας ως σκεπτόμενα όντα, η ιδέα του Θεού, βασικές μαθηματικές ιδέες, π.χ. η ιδέα της τριγωνικότητας καθώς, επίσης, και ορισμένες θεμελιώδεις αλήθειες της λογικής (Cottingham,:115-116). Το ενδιαφέρον στην υπόθεση των εμφύτων ιδεών είναι ότι αυτές βρίσκονται πάντα μέσα μας, αλλά δεν τις ανακαλούμε, επιζητούμε ή θυμόμαστε πάντοτε. Σημειώσαμε ότι η ιδέα του Θεού είναι έμφυτη. Και είναι αναγκαστικό ότι εφόσον η ιδέα του Θεού είναι αυτή του Δημιουργού, τότε δεν μπορεί παρά αυτά τα οποία βλέπω γύρω μου να είναι πραγματικά. Με κάποια διαφορετική διατύπωση: αφού ο Θεός είναι το αίτιο των πάντων δεν μπορεί παρά το αποτέλεσμα της βούλησής του να είναι πραγματικό. Ή ακόμη: η μόνη ιδέα την οποία αισθάνομαι μέσα μου εκτός από την ίδια την ύπαρξή μου είναι η ιδέα του ίδιου του Θεού. Έτσι:

α) ο Θεός υπάρχει επειδή αισθάνομαι μέσα μου την ύπαρξή του ως τέλειου όντος

β) ο Θεός υπάρχει διότι την ύπαρξή μου – την οποία επιβεβαίωσα με το *cogito* δεν την έχω δημιουργήσει εγώ, αλλά με έχει δημιουργήσει ο Θεός και

γ) ο Θεός έχει όλες τις τελειότητες μία από τις οποίες είναι η ύπαρξη.

Η ιδέα της τελειότητας σχετίζεται με το Θεό ο οποίος είναι το τέλειο ον και άρα δεν μπορεί να με εξαπατά. Άρα ο κόσμος έξω από εμένα υπάρχει πραγματικά. Όπως δεν μπορούμε να μιλάμε για το τρίγωνο και να μην προϋποθέτουμε ότι έχει τρεις γωνίες, έτσι δεν μπορούμε να μιλάμε για το Θεό και να μην προϋποθέτουμε ότι είναι τέλειο ον.

Οι απόψεις του δέχθηκαν (και στην εποχή του) κριτικές. Για παράδειγμα: αν χρειάζεται να αποδείξουμε την ύπαρξη του Θεού για να εγγυηθούμε την αξιοπιστία του ανθρώπινου πνεύματος, πώς μπορούμε να είμαστε σίγουροι για την αξιοπιστία του συλλογισμού που είναι απαραίτητος για να εδραιωθεί η ύπαρξή του Θεού καταρχήν; (βλ. Cottingham, 1995:189 και 2003: 85). Είναι ο λεγόμενος καρτεσιανός κύκλος, που παρατηρήθηκε από το φίλο του Ντεκάρτ, τον Αντουάν Αρνώ (Antoine Arnauld): «μπορούμε να

είμαστε σίγουροι ότι ο Θεός υπάρχει, μόνο επειδή αντιλαμβανόμαστε σαφώς και ευκρινώς ότι υπάρχει · επομένως, προτού βεβαιωθούμε πως ο Θεός υπάρχει, χρειάζεται να βεβαιωθούμε πως ό,τι αντιλαμβανόμαστε σαφώς και ευκρινώς είναι αληθές» (Kenny, 2005:177).²⁰

Στους υπόλοιπους στοχασμούς, λιγότερο σημαντικούς για το θέμα μας, αναφέρονται, συνοπτικά, τα ακόλουθα.

Στον **4^ο στοχασμό** γίνεται αναφορά στη φύση του ψεύδους και τονίζεται πως όσα με σαφήνεια αντιλαμβανόμαστε είναι αληθή. Διακρίνεται η αλήθεια από το ψεύδος. Το λάθος οφείλεται στο συνδυασμό της ικανότητας να κρίνω αλλά και του αυτεξουσίου που έχω μέσα μου, της ελεύθερης βούλησής μου.

Στον **5^ο στοχασμό** εξηγείται η σωματική φύση και παρουσιάζεται και άλλη απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού (το οντολογικό επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού: εφόσον τον αισθάνομαι μέσα μου, ο Θεός υπάρχει).

Στον **6^ο στοχασμό** γίνεται διάκριση νόησης από φαντασία. Τεκμηρίωση της διάκρισης πνεύματος και σώματος, που, παρά ταύτα, είναι απόλυτα συνδεδεμένα μεταξύ τους.

Συμπέρασμα από τα προηγούμενα.

Από την ως το σημείο αυτό παρουσίαση προκύπτει, ότι ο Καρτέσιος:

- (i) αρνείται το ρόλο των αισθήσεων στη γνωστική διαδικασία
- (ii) αμφισβητεί τη δυνατότητα ο κόσμος γύρω του να του δίνει αληθή γνώση στο πλαίσιο του επιχειρημάτων του ότι μπορεί να κοιμάται και κατά συνέπεια ό,τι θεωρεί αληθές δεν είναι παρά ένα όνειρο
- (iii) εισάγει την έννοια ενός κακού δαίμονα ο οποίος μπορεί να τον εξαπατά και έτσι να νομίζει ότι ο κόσμος γύρω του είναι πραγματικός
- (iv) οι αμφισβητήσεις αυτές ξεπερνιούνται στο πλαίσιο του επιχειρήματος, που ήδη αναφέραμε, ότι ακόμη κι αν όλα είναι ψευδή, για

---

²⁰ Ο ίδιος ο Kenny, στο προαναφερόμενο έργο, αρνείται, μέσα από έναν σχετικά περίπλοκο συλλογισμό, στον οποίο δεν θα υπεισέλθουμε, ότι το επιχείρημα του Καρτέσιου είναι κυκλικό.

ένα πράγμα μπορεί να είναι βέβαιος: ότι σκέφτεται και άρα υπάρχει (άποψη διατυπωμένη με τη φράση *cogito, ergo sum*).

(v) ο εξωτερικός κόσμος υπάρχει πραγματικά και γι αυτό με βεβαιώνει ο Θεός.

Όλη η προηγούμενη στάση του Καρτέσιου απέναντι στο θέμα της γνώσης εμπεριέχει διάθεση έντονου σκεπτικισμού (η αμφιβολία για τη δυνατότητα της γνώσης, η αμφιβολία για τα αν εξαπατάται από έναν κακό δαίμονα, κ.τ.λ.). Ωστόσο ο σκεπτικισμός του Καρτέσιου είναι μεθοδολογικός: χρησιμοποιεί σκεπτικά επιχειρήματα με σκοπό να καταλήξει σε μια σίγουρη γνώση. Με άλλα λόγια δεν θα μπορούσαμε να εντάξουμε τον Καρτέσιο σε μια ομάδα φιλοσόφων, διανοητών οι οποίοι αρνούνται τη δυνατότητα της γνώσης. Το πιο αρνητικό στοιχείο το οποίο θα μπορούσαμε να του προσάψουμε επιστημολογικά είναι ότι τη βεβαιότητα την αποκτά μέσα από το Θεό, κάτι που δηλώνει ότι αισθάνεται μέσα του. Πράγματι όταν εισάγει κανείς έναν παντοδύναμο Θεό, τότε διάφορα επιχειρήματα μπορούν να ισχύσουν. Είναι πολύ γνωστή η κριτική που του έχει ασκηθεί για το θέμα αυτό.

Συμπληρωματικά σχόλια. Αποτίμηση.

Ο Καρτέσιος δέχεται ότι όλα τα συμπεράσματα στα οποία φθάνουμε είναι αποτέλεσμα λογικών συμπερασμών, κατά τον ίδιο τρόπο που φθάνουν οι γεωμέτρους στα συμπεράσματά τους (Cottingham, 1995: 189).

Η μέθοδός του «συνίσταται στο να αναλύουμε το πρόβλημα ανάγοντάς το στα απλούστερα ουσιώδη στοιχεία του, έως ότου φθάσουμε σε προτάσεις αρκετά απλές και αυταπόδεικτες, που να μπορούν να παίξουν το ρόλο αξιόπιστων 'αρχών' ή σημείων αφετηρίας, σε προτάσεις, δηλαδή, από τις οποίες να είναι δυνατό τελικά να εξαχθούν οι απαντήσεις σε περίπλοκα ερωτήματα» (Cottingham, 2003:66).

Πάντως «η διδασκαλία σύμφωνα με την οποία το πρόβλημα αναλύεται στα απλούστερα στοιχεία του, έως ότου φτάσουμε τις αυταπόδεικτες εποπτείες, ίσως να φαίνεται αρκετά εύλογη όταν η αναφορά μας γίνεται σε τρίγωνα · πώς όμως είναι δυνατό να εφαρμοσθεί σε ερωτήματα περί της ύπαρξης του Θεού, ας πούμε, ή της ψυχής;» (Cottingham, 2003:70).

Συνολικά για το σύγχρονο αναγνώστη υπάρχουν προβλήματα στην ανάγνωση του έργου του Καρτέσιου, από την άποψη ότι ενώ ο Καρτέσιος προβάλλει μια κανονιστική αντίληψη για τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να «δουλεύει» κανείς για να φθάσει στην αλήθεια, θέση η οποία στην εποχή μας δέχεται έντονη αμφισβήτηση. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι η γνώση πηγάζει από την Επιστήμη και ότι οι επιστήμονες ακολουθούν τις τακτικές που εκείνοι θέλουν κάθε φορά, μακριά από κανονιστικές αρχές της Φιλοσοφίας, τότε γίνεται φανερό ότι υπάρχουν προβλήματα στην αποδοχή της καρτεσιανής θεωρίας (Cottingham, 2003 :82). (Βλ. και τις πρώτες σελίδες των σημειώσεων αυτών).

ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΑΓΓΛΩΝ ΕΜΠΕΙΡΙΣΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΓΝΩΣΗ

JOHN LOCKE (1632-1704)

Το ιστορικό πλαίσιο.

Την εποχή του Locke είχε αναβιώσει ο αρχαίος ελληνικός σκεπτικισμός. Ο σκεπτικισμός για τον Locke οδηγούσε σ' έναν διανοητικό πεσιμισμό. Ο πεσιμισμός αυτός, η απαισιοδοξία, είναι αποτέλεσμα των ερωτημάτων τα οποία θέτουν οι άνθρωποι και τα οποία δεν μπορούν να απαντήσουν. Ο Locke αναφέρεται στην έρευνα που οφείλουμε να κάνουμε, εφόσον προβάλλει μπροστά μας ο σκεπτικισμός για τις δυνατότητες της γνώσης που έχουμε και για το ποια πράγματα είναι δυνατόν να γίνουν κατανοητά (Woolhouse, R.S, 2003:121-122). Με άλλα λόγια θεωρεί απαραίτητη μια έρευνα για τον τρόπο με τον οποίο θα γνωρίσουμε τον κόσμο καθώς και για τις δυνατότητες που έχουμε να τον γνωρίσουμε. Η απάντηση για τις δυνατότητες που έχουμε να γνωρίσουμε τον κόσμο σχετίζεται και με το Θεό.

Ο Locke πιστεύει ότι στον κόσμο μας έβαλε ο Θεός και για το λόγο αυτό ό,τι γνωρίζουμε και πώς το γνωρίζουμε είναι προσδιορισμένο από το Θεό. Η γνωσιολογία του είναι μια έρευνα πάνω σ' αυτά τα θέματα καθώς και στον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να χρησιμοποιούμε το μυαλό μας για να γνωρίσουμε τον κόσμο.

Τι είναι η ιδέα.²¹ Από πού προέρχονται οι ιδέες;

Ο Locke ασχολείται με το βασικότερο ερώτημα στην Επιστημολογία: από πού εφοδιάζεται ο νους για να γνωρίσει όσα γνωρίζει; Από πού, από ποια «υλικά» σχηματίζει τις ιδέες οι οποίες αποτελούν το περιεχόμενο του νου; Η απάντηση που δίνει είναι ξεκάθαρη: από την εμπειρία. Άρα μπορούμε

---

²¹ Ο Anthony Kenny (2005: 182), αναφέρει ότι, για τον Locke, ιδέα είναι «οτιδήποτε με το οποίο μπορεί να απασχολείται ο νους κατά το σκέπτεσθαι».

να τον χαρακτηρίσουμε ως εμπειριστή, σε αντίθεση με τον Καρτέσιο που είδαμε και τον οποίο τον χαρακτηρίζουμε ως ορθολογιστή.²²

Αυτό που υποστηρίζει είναι ότι καμιά από τις ιδέες ή γνώσεις που έχουμε δεν είναι έμφυτη. Ο άνθρωπος όταν γεννιέται είναι μια *tabula rasa*, ένα άγραφο χαρτί. Μέσω της εμπειρίας αποκτά διάφορες ιδέες. Οι ιδέες τις οποίες αποκτούμε δεν είναι οι ίδιες η γνώση, αλλά είναι τα υλικά της γνώσης. Μέσω του ορθού λόγου συνδέουμε τις ιδέες που έχουμε μεταξύ τους και καταλήγουμε σε γνώση. Αλλιώς δεν έχουμε παρά γνώμη. Να τονίσουμε στο σημείο αυτό πως ο Locke συχνά αναφέρει στο *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση (An Essay Concerning Human Understanding)*, ότι η γνώση είναι αποτέλεσμα της συμφωνίας ή διαφωνίας δύο ή περισσότερων ιδεών στο μυαλό μας. Η συμφωνία αναφέρεται σε μια κατάφαση (έτσι είναι κάτι), ενώ η διαφωνία σε μια άρνηση: και στις δύο περιπτώσεις γνωρίζουμε ότι κάτι ισχύει ή δεν ισχύει (βλ. και στη συνέχεια). Άρα ο Locke μοιάζει να είναι εμπειριστής σε σχέση με τις ιδέες, αλλά ρασιοναλιστής σε σχέση με τη γνώση. Γι' αυτό και ορισμένοι λένε ότι ο Locke με τα σημερινά δεδομένα πιθανότατα να μην έμπαινε στο χώρο των εμπειριστών ή ότι οι απόψεις του θα μπορούσαν να θεωρηθούν και ως παράλληλες με αυτές του Descartes (βλ. Kenny, 2005: 180-183.).

Για τον Locke οι ιδέες μας μπορούν να αναλυθούν σε απλές και σύνθετες. Οι απλές δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν και να προσδιορισθούν άμεσα, ενώ οι σύνθετες μπορούν να γίνουν κατανοητές μέσα από την ανάλυση των μερών τους. Οι σύνθετες ιδέες διακρίνονται σε κατηγορίες: υποστάσεις (χρυσός, άλογο), τρόποι (τρίγωνο, ευγνωμοσύνη) και σχέσεις (γονείς, πιο σκούρο).²³ Ο Locke, για να πείσει ότι όλες οι ιδέες προέρχονται

---

²² Είναι προφανές ότι όλοι οι εχέφρονες άνθρωποι είναι ορθολογιστές, με την έννοια ότι οι περισσότερες περιπτώσεις παρατήρησης, ανάλυσης, και σκέψης βασίζονται στον ορθό λόγο, στη λογική. Αυτές οι διακρίσεις που κάνουμε σε ορθολογιστές ή εμπειριστές αναφέρονται στο ότι οι μεν θεωρούν ως πρωταρχική πηγή της γνώσης τον ορθό λόγο, το νου, ενώ οι εμπειριστές ξεκινούν από την εμπειρία (την οποία, βέβαια, επεξεργάζεται ο νους).

²³ Οι λέξεις «τρόποι», «σχέσεις» και «υποστάσεις» είναι οι καλές μεταφράσεις που προτείνει η Σοφία Τσούρτη, στο έργο *Οι εμπειριστές του R.S.Woolhouse* (βλ. βιβλιογραφία). Οι λέξεις που χρησιμοποιεί ο Locke

από την εμπειρία, κάνει αναφορές σε έννοιες όπως ο χώρος, ο χρόνος, ο αριθμός: δείχνοντας ότι οι αφηρημένες αυτές έννοιες έχουν και αυτές τη ρίζα τους στην εμπειρία, πείθει ευκολότερα για τη γενική παραδοχή ότι οι ιδέες που έχουμε των καθημερινών πραγμάτων και σχέσεων προέρχονται από την εμπειρία.

Με κάποια διαφορετική διατύπωση, μια ιδέα (π.χ. το πρόβατο) είναι άμεσο στοιχείο της εμπειρίας. Οι σύνθετες ιδέες χρειάζονται για να εξηγήσουν τις ιδέες που έχουμε για «όντα», όπως ο κένταυρος, για παράδειγμα, ή όπως η ιδέα ενός σπιτιού που δεν έχει ακόμη τελειώσει. Αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι η σύνθετη ιδέα δεν είναι ένα αποτέλεσμα μιας άμεσης εμπειρίας μας, αλλά τη συλλαμβάνουμε από τα απλά μέρη της (πολλές φορές και όχι πάντα) τα οποία επεξεργάζεται ο νους μας. Τα παραδείγματα αυτά του είναι το ίδιο απαραίτητα όπως και οι έννοιες του χώρου, του χρόνου κ.τ.λ. Θα μπορούσε, δηλαδή, να προσάψει κανείς στον Locke την κατηγορία ότι δεν προκύπτουν εμπειρικά ιδέες όπως κένταυρος, μονόκερως κ.τ.λ. Η απάντησή του θα ήταν ότι αυτές οι λέξεις αντιπροσωπεύουν σύνθετες ιδέες, δηλαδή συνθέσεις του μυαλού από άλλες απλές ιδέες.

Οι γενικές έννοιες.

Οι γενικές έννοιες δεν είναι τίποτα άλλο παρά κατασκευές του νου μας για να διευκολυνόμαστε στην κατανόηση του κόσμου. Είναι πολύ ευκολότερο να κατανοήσουμε την έννοια «πρόβατο» και να συνεννοούμαστε εύκολα, παρά να έχουμε ένα όνομα για κάθε πρόβατο.²⁴

Μια διευκρίνιση είναι απαραίτητη στο σημείο αυτό. Όταν σημειώνουμε ότι δεν χρειάζεται να έχουμε ένα όνομα για κάθε πρόβατο, εννοούμε ότι αυτό που μας εξυπηρετεί είναι να έχουμε μια έννοια, ένα όνομα, για όλα τα όντα που ανήκουν σ' ένα είδος. Έτσι έχουμε, «πρόβατα», «αυτοκίνητα», «σπίτια» και διάφορα άλλα. Αυτό σημαίνει ότι με μια λέξη αναφερόμαστε σε όλα τα όντα που ανήκουν σε ένα είδος. Αυτό είναι μια γενική έννοια. Άρα μια γενική έννοια δεν μπορεί να υπάρχει πραγματικά- πολύ

είναι: modes, substances, relations (διάχυτες σε μεγάλο μέρος του *An Essay Concerning Human Understanding*). (Χρησιμοποίησα τις ίδιες λέξεις στη μετάφραση του Δοκιμίου στην ελληνική).

²⁴ Η αναφορά στο συγκεκριμένο ζώο είναι παρμένη από το έργο του Locke.

περισσότερο δεν μπορεί να υπάρχει για έναν εμπειριστή. Μπορούμε να πούμε ότι οι γενικές έννοιες δεν είναι παρά *nomina* (ονόματα-νομιναλισμός).

Πώς ορίζεται η γνώση;

Για τον Locke, όπως προαναφέραμε, γνώση είναι «η αντίληψη της συμφωνίας και σύνδεσης ή διαφωνίας και αμοιβαίας απώθησης όλων των ιδεών μας». Ορισμένες προτάσεις, δηλαδή, είναι αληθείς επειδή οι αντίστοιχες ιδέες σχετίζονται μεταξύ τους με τρόπο που να τις καθιστούν αληθείς (Woolhouse, R.S., 2003:130). Όταν καταλαβαίνουμε τη σχέση που υπάρχει μεταξύ των ιδεών, τότε μπορούμε να πούμε ότι έχουμε γνώση. Παράδειγμα είναι η ιδέα του αριθμού. Εφόσον όλοι οι αριθμοί είναι άρτιοι ή περιττοί, η ιδέα του αριθμού, ως άρτιου ή περιττού, συμφωνεί με την ιδέα της αριότητας ή «περιττότητας». Από την άλλη μεριά μερικές από τις ιδέες μας τις κατανοούμε κατευθείαν - και στην περίπτωση αυτή έχουμε *ενορατική* γνώση - ενώ σε άλλες περιπτώσεις, κατά τις οποίες μαθαίνουμε κάτι ως αποτέλεσμα συνδυασμών και με τη βοήθεια άλλων μέσων, έχουμε *αποδεικτική* γνώση. «Σε κάποιες ιδέες μας υπάρχουν συγκεκριμένες σχέσεις, έξεις και συνδέσεις, που περιλαμβάνονται τόσο εμφανώς μέσα στη φύση των ίδιων των ιδεών, ώστε δεν μπορούμε να τις καταλάβουμε από μόνες τους με κανέναν τρόπο» (Woolhouse, R.S., 2003:130-131, αλλά και John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, σ. 559). Παράδειγμα είναι η αντίληψη που έχουμε της ισότητας των γωνιών ενός τριγώνου με δύο ορθές. Άλλες φορές πάλι κατανοούμε κάποιες ιδέες *εποπτικά*, χωρίς τη διαμεσολάβηση άλλων ιδεών (π.χ. το δύο συν ένα κάνουν τρία). Άρα μπορεί να έχουμε γνώσεις *εποπτικού* ή *αποδεικτικού* χαρακτήρα. Αν δεν μπορούμε *εποπτικά* ή *αποδεικτικά* να αντιληφθούμε τη σύνδεση κάποιων ιδεών, τότε ακόμη κι αν καταλήγουμε στο σωστό, στην πραγματικότητα *μαντεύουμε* και δεν μπορούμε να πούμε ότι έχουμε γνώση (Woolhouse, R.S., 2003:130-131).

Εκτός από τις προηγούμενες αναφορές της γνώσης (ως *ενορατικής* ή *αποδεικτικής*), υπάρχει και η γνώση των *αισθητών αντικειμένων*. Αυτό δημιουργεί ένα πρόβλημα στο βαθμό που ως γνώση ορίστηκε η σχέση μεταξύ των ιδεών που κατέχουμε. Έτσι, στην περίπτωση αυτή, θα πρέπει να δεχθούμε ότι οι ιδέες ταυτίζονται με τα αντικείμενα τα οποία αναπαριστούν. Αυτό σώζει τον Locke από πιθανές κατηγορίες εναντίον του για *σκεπτικισμό* και *ιδεαλισμό*, διότι αν δεχθούμε ότι οι ιδέες μας

αναπαριστούν την εξωτερική πραγματικότητα, τότε αυτή η πραγματικότητα υπάρχει ανεξάρτητα από εμάς.

Διάκριση γνώσης και γνώμης.

Η έννοια της γνώσης όπως παρουσιάζεται στον Locke είναι ικανοποιητική για την *a priori* γνώση, αλλά όχι για τα φυσικά σώματα. Ο Locke δέχεται ότι η πραγματική γνώση σχετίζεται με τα μαθηματικά και τη σύνδεση μεταξύ των ιδεών και όχι με καθημερινά αντικείμενα, τη γνώση των οποίων αποκτούμε μέσω παρατηρήσεων και πειραματισμών. Η τελευταία αυτή δεν είναι γνώση, αλλά μόνο γνώμη, πεποίθηση για κάποια πράγματα. Η «γνώση» των καθημερινών αντικειμένων δεν γίνεται άμεσα και άνετα αποδεκτή, επειδή δεν ξέρουμε την ουσία των πραγμάτων. Για τον Locke όταν αναφερόμαστε στο άθροισμα των γωνιών ενός τριγώνου, επειδή δεν μπορούμε να συλλάβουμε διαφορετικά το τρίγωνο παρά μόνο άμεσα, παράλληλα καταλαβαίνουμε ότι όλα τα τρίγωνα έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Αντίθετα όταν αναφερόμαστε στο χρυσό και στα χαρακτηριστικά του, αυτό δεν είναι κάτι που δημιουργείται στο μυαλό μας με τρόπο ανάλογο με την ιδέα του τριγώνου, αλλά προκύπτει από την παρατήρηση και το πείραμα. Άρα μπορούμε να πούμε ότι η γνώση αναφέρεται σε βέβαιες παραδοχές (η γνώση είναι βέβαιη και καθολική αντίληψη συνδέσεων μεταξύ ιδεών) ενώ η γνώμη αναφέρεται σε πειραματικές καταστάσεις. Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι ο Locke θεωρεί τις πειραματικές επιστήμες ως μη παρέχουσες βέβαιες γνώσεις, σε αντίθεση με τα μαθηματικά.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι γνωρίζουμε την ουσία των πραγμάτων αν, για παράδειγμα, γνωρίζαμε τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται μεταξύ τους τα σωματίδια, τα άτομα από τα οποία αποτελούνται. Έτσι θα καταλαβαίναμε πλήρως την ουσία του χρυσού αν ξέραμε τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται τα σωματίδια από τα οποία αποτελείται μεταξύ τους, πράγμα που θα μας εξηγούσε και το γιατί ο χρυσός μπορεί να λιώνει ενώ δεν λιώνει ο γραφίτης. Αυτό σχετίζεται και με τις πρώτες και δεύτερες ποιότητες.

Τι είναι οι πρωτεύουσες και οι δευτερεύουσες ποιότητες;

Οι πρωτεύουσες ποιότητες αποτελούν τα αναγκαία στοιχεία της ύπαρξης ενός αντικειμένου, ενώ οι δευτερεύουσες, για παράδειγμα, το χρώμα, η

οσμή, είναι στοιχεία χωρίς τα οποία το αντικείμενο και πάλι θα μπορούσε να υπάρχει.

Ποια αντίρρηση – απορία μπορεί να προβληθεί στον εμπειρισμό του;

Η αντίρρηση που μπορεί να προβληθεί στις παραδοχές περί εμπειρισμού είναι ότι υπάρχουν καταστάσεις για τις οποίες δεν μπορούμε να πούμε ότι προέρχονται από την εμπειρία. Μπορεί, δηλαδή, να δεχόμαστε ότι γνωρίζουμε τον κόσμο, τα υλικά σώματα, για παράδειγμα, από την εμπειρία, αλλά υπάρχουν καταστάσεις οι οποίες δεν μπορούν να ενταχθούν σ' αυτήν την κατηγορία. Για παράδειγμα τα σύνολα των αριθμών (βλ. προηγουμένως και έννοιες χώρου, χρόνου κ.τ.λ.). Μπορούμε να ξέρουμε όλα τα αριθμητικά σύνολα; Η αρνητική απάντηση, σημαίνει ότι θα πρέπει να ψάξουμε και άλλου πηγές γνώσης.

Η εμπειρία, ωστόσο, αποτελεί διττή πηγή ιδεών με την έννοια ότι κάποιες ιδέες και γνώσεις προέρχονται κατ' ευθείαν από τις αισθητηριακές αντιλήψεις, αλλά κάποιες άλλες, όπως για παράδειγμα η ιδέα της βούλησης, της αμφιβολίας, προέρχονται από ένα είδος διανοητικής παρατήρησης (ενδοσκόπησης - reflection), από την αντίληψη των λειτουργιών του δικού μας νου (Woolhouse, R.S., 2003: 127-128). Άρα, εν κατακλείδι, όλες οι σκέψεις μας, όλες οι γνώσεις μας έχουν ως πηγή την εμπειρία. Με τον τρόπο αυτό, επίσης, ο Locke απαντά στο ερώτημα που απευθύνεται σε όλους τους εμπειριστές για το πώς αποκτούμε ιδέες οι οποίες δεν έχουν υλική ύπαρξη.

Μπορούμε να προσθέσουμε επιπλέον ότι η απάντηση που προβάλλεται είναι ότι ναι μεν όλα τα πράγματα δεν τα γνωρίζουμε από την εμπειρία, αλλά μπορούμε να δεχθούμε ότι η εμπειρία μας δίνει τα υλικά της γνώσης, τις ιδέες (Woolhouse, R.S., 2003:124). Έτσι μπορούμε να πούμε ότι γνωρίζουμε πολλά από τα απαραίτητα αριθμητικά στοιχεία (όλοι οι αριθμοί είναι άρτιοι ή περιττοί, το όλο είναι το άθροισμα των μερών του) από την εμπειρία, η οποία, όπως σημειώσαμε, δεν μας δίνει την ίδια τη γνώση, αλλά τα υλικά της γνώσης.

Με ποιον τρόπο συνδέονται οι ιδέες με τον υλικό κόσμο; Άρνηση των έμφυτων ιδεών.

Το επόμενο ερώτημα το οποίο πρέπει να απαντήσει ο Locke είναι ότι – εφόσον όλες οι ιδέες προέρχονται από την εμπειρία - πώς γίνεται και ο

λόγος πηγαίνει από αυτές, από τις ιδέες δηλαδή, σε συγκεκριμένα αντικείμενα γνώσης; Ορισμένοι γι' αυτό το λόγο, δηλαδή εξ αιτίας της αδυναμίας να απαντήσουν αυτό το ερώτημα, θεωρούσαν ότι οι ιδέες ήταν έμφυτες, πράγμα που αρνείται ο Locke λέγοντας ότι είναι τόσο απλές και προφανείς που ο Θεός δεν χρειάζεται να τις εντυπώσει μέσα μας (Woolhouse, R.S., 2003:125 και Kenny, 2005: 180-185, ιδιαίτερα σσ.182-183). Η άρνησή του της αποδοχής των εμφύτων ιδεών και γνώσεων βασίζεται, επίσης, στο ότι εφόσον όλες οι γνώσεις δεν είναι της ίδιας κατηγορίας, πώς γίνεται και τις κατακτούμε όλοι με τον ίδιο τρόπο. Επιπλέον, αν υπήρχαν έμφυτες ιδέες και γνώσεις, τις οποίες προφανώς θα είχε εμφυσήσει μέσα μας ο Θεός, τότε πώς και γιατί ο Θεός μας οδηγεί πολλές φορές στο λάθος; (Woolhouse, R.S., 2003:127).

Μπορούμε να συνοψίσουμε λέγοντας:

α) ο Locke είναι εμπειριστής, δέχεται, δηλαδή, ότι πηγή της γνώσης είναι η εμπειρία ᾗ ακόμη και οι πιο αφηρημένες ιδέες έχουν την πηγή τους στην εμπειρία.

β) μπορεί να ισχυριστεί τα προηγούμενα αφού έχει κάνει διάκριση σε απλές και σύνθετες ιδέες

γ) ό,τι θεωρούμε ως γνώση δεν είναι παρά σύνδεση (ή απώθηση, διάκριση, χωρισμός) ιδεών στο μυαλό μας (κατάφαση – άρνηση)

δ) δεν υπάρχουν έμφυτες ιδέες, αλλά υπάρχουν πρωτεύουσες και δευτερεύουσες ποιότητες

ε) δεν υπάρχουν γενικές έννοιες ᾗ αυτές δεν είναι παρά ονόματα

Ο προηγούμενος κατάλογος για τις θέσεις του Locke είναι απλά ενδεικτικός.

GEORGE BERKELEY (1685-1753)

«Ο βασικός σκοπός του Berkeley δεν ήταν να αμφισβητήσει την ύπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων, αλλά να υποστηρίξει την άποψη ότι τα πνεύματα ήταν τα μόνα ανεξάρτητα όντα, οι μόνες ανεξάρτητες υποστάσεις» (Ayers, 1992: 52).

Ο Berkeley ξεκινάει από την αντίθεσή του προς τον «υλισμό» του Locke, με την έννοια ότι αφού εντυπώνονται μέσα μας ιδέες, όπως μας υπέδειξε ο Locke, και το μόνο που έχουμε μέσα μας δεν είναι παρά ιδέες, πώς μπορούμε να ξέρουμε οτιδήποτε για τον εξωτερικό κόσμο; Η μόνη εμπειρία που έχουμε είναι αυτή των ιδεών. Οι υποτάσεις (substances) δεν υποστηρίζουν παρά αισθητές ποιότητες, τις ιδέες.

Μέσω της συλλογιστικής αυτής οδηγείται σε μια απόλυτη πνευματοκρατία, σε έναν απόλυτο ιδεαλισμό (immaterialism).

Στο φιλοσοφικό του σύστημα ο κόσμος δεν είναι παρά ένα σύνολο από ιδέες, οι οποίες είναι άυλες οντότητες. Ας έχουμε υπόψη μας ότι ο Berkeley οργανώνει το σύστημά του ως μια προσπάθεια να αντεπιτεθεί στον σκεπτικισμό, που την εποχή εκείνη είχε αναβιώσει (βλ. και προηγουμένως). Ο σκεπτικισμός για τον Berkeley προκύπτει από τη διάκριση που κάνουμε μεταξύ ιδεών και πραγμάτων καθ' εαυτών, καθώς και πρωτευουσών και δευτερευουσών ποιοτήτων, χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας του Locke.

Σε αρμονία με τον ιδεαλισμό του δέχεται ότι τα μόνα «πράγματα» που φαίνεται να υπάρχουν είναι ο νους και η ψυχή. Όλη η γη, ό,τι παρατηρούμε και αισθανόμαστε, χωρίς το νου στερείται οποιασδήποτε υπόστασης. Αν δεν υπάρχουν μέσα στον ανθρώπινο νου, τότε ή δεν υπάρχουν καθόλου ή υπάρχουν μόνο στο μυαλό ενός αιώνιου όντος, που είναι ο Θεός (Woolhouse, R.S., 2003:171). Αυτή είναι μια βασική παρατήρηση – παραδοχή του Berkeley: *ό,τι υπάρχει, υπάρχει μέσα στο νου μας*. Από αυτή την παραδοχή οδηγείται και στην πολύ γνωστή θέση του ότι *το είναι, είναι η αντίληψη (esse est percipi)* (βλ. παρακάτω).

Άρνηση πρωτεουσών και δευτερευουσών ποιοτήτων.

Σε αντίθεση με τον Locke, ο Berkeley αρνείται την άποψη του πρώτου για διάκριση των χαρακτηριστικών των όντων σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες ποιότητες. Θεωρεί τις απόψεις του Locke ακατανόητες, επικίνδυνες και απωθητικές. Είναι προφανής ο λόγος για τον οποίο με έμφαση απορρίπτει τις απόψεις του Locke στο σημείο αυτό: ενώ για τον τελευταίο μπορούμε να έχουμε ορισμένες ποιότητες των όντων χωρίς τις οποίες τα όντα αυτά δεν υπάρχουν, για παράδειγμα δεν θα μπορούσε να υπάρχει ένα αντικείμενο χωρίς έκταση, μάζα, για τον Berkeley τα πάντα βρίσκονται μέσα στο μυαλό μας. Αφού τα πάντα βρίσκονται στο νου μας, η διάκριση που αναφέραμε δεν έχει νόημα.

Η ύπαρξη του νου και η ανυπαρξία της ύλης.

Ο Berkeley δέχεται ότι ο νους μπορεί να υπάρχει, διότι με τον αναστοχασμό γυρίζει στον εαυτό του, ενώ αρνείται την ύπαρξη της ύλης. Έτσι δεν απορρίπτουμε έννοιες όπως πνεύμα και ψυχή ως στερούμενες νοήματος, παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν πράγματα τα οποία θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι το πνεύμα ή η ψυχή (Woolhouse, R.S., 2003:202).

Βασικό επιχείρημα του Berkeley για να δεχθεί κανείς την άποψή του ότι ο υλικός κόσμος δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει, είναι η παρατήρηση ότι δεν είμαστε καθόλου σίγουροι για τον τρόπο με τον οποίο ο υλικός κόσμος εντυπώνεται στο μυαλό μας. Η απορία αυτή, ή η αδυναμία, ήταν εμφανής και στον τρόπο που ο Locke οργάνωνε τις απόψεις του: για τον τελευταίο, υπάρχουν υλικά αντικείμενα τα οποία κατά κάποιον τρόπο προκαλούν τις ιδέες μας, αλλά ο ακριβής τρόπος της δημιουργίας των ιδεών παραμένει άγνωστος.

Ταύτιση ιδεών και πραγμάτων.

Έτσι, ο Berkeley, προσπαθώντας να δώσει μια απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα, αλλά και να ξεπεράσει τις αντιλήψεις για τη διάκριση ιδεών και πραγμάτων, καθώς, επίσης, και τη διάκριση μεταξύ πραγμάτων και εντυπώσεων αυτών των πραγμάτων, οδηγείται στην αντίληψη ότι τα πράγματα ταυτίζονται με τις ιδέες. Η ταύτιση ιδεών και πραγμάτων τον βοηθά από τη μια να προσεγγίσει την καθημερινή αντίληψη (βλέπουμε ό,τι υπάρχει στον κόσμο), αλλά, επιπλέον,

αποφεύγει τον απόλυτο σκεπτικισμό, ο οποίος θα προέκυπτε αν υποστήριζε ότι υπάρχουν ιδέες χωρίς πράγματα. Έτσι καταλήγει στην προηγούμενη άποψη. Άρα τα πράγματα δεν είναι κάποιες εξωτερικές μυστηριώδεις καταστάσεις, αλλά είναι οι ιδέες μας.

Υπάρχει, βέβαια, ο κίνδυνος να επιστρέψει ο Berkeley σε έναν απόλυτο σκεπτικισμό με την παραδοχή πώς ό,τι γνωρίζουμε δεν είναι παρά ιδέες.

Esse est percipi.

Από τις προηγούμενες παραδοχές καταλήγει στη χαρακτηριστική άποψή του ότι «το είναι, είναι η αντίληψη». Αυτό σημαίνει ότι για όλα τα αντικείμενα ο τρόπος ύπαρξής τους είναι ο τρόπος με τον οποίο τα αντιλαμβανόμαστε στο νου μας – ταυτίζονται με ό,τι αντιλαμβανόμαστε στο νου μας. Δεν υπάρχουν έξω από το νου μας. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε υπερβολές του τύπου ότι τα αντικείμενα που δεν τα βλέπω, δεν υπάρχουν, όταν δεν τα βλέπω. Ωστόσο, ο Berkeley υιοθετεί μια διαφορετική στάση απέναντι στο θέμα λέγοντας ότι κάτι υπάρχει όχι μόνο στο βαθμό που γίνεται αντιληπτό, αλλά στο βαθμό που θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό. Με κάποια άλλη διατύπωση: η ύπαρξη εξαρτάται από την αντίληψη, όχι με την έννοια ότι αντιλαμβανόμαστε κάτι σε μια συγκεκριμένη στιγμή και υπάρχει μόνο εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή, αλλά ότι κάτι θα ήταν δυνατόν να γίνει αντιληπτό. Παράδειγμα: το τραπέζι στο οποίο γράφω θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό από εμένα ακόμη κι αν δεν έχω άμεση αντίληψή του, αλλά βρίσκομαι έξω από το δωμάτιο στο οποίο βρίσκεται το τραπέζι.

Ενδιαφέρον ερώτημα –το οποίο δεν απαντιέται ικανοποιητικά - είναι ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε την πραγματική ιδέα από την ψευδαίσθηση.

Ποιος είναι ο ρόλος του Θεού στην αντίληψη;

Βασικό ερώτημα, επίσης, είναι το πώς γίνεται και ο κόσμος γύρω μας έχει μια συνέχεια και πώς, επίσης, όλοι σχεδόν αντιλαμβανόμαστε τα ίδια πράγματα. Η απάντηση είναι ότι όλος ο κόσμος υποβάλλεται μέσα μας από το Θεό. Η παραδοχή αυτή είναι απαραίτητη για να κατανοήσουμε πώς υπάρχει συνέχεια των αντιλήψεων και του κόσμου – και παραδοχή από όλους του ίδιου σχεδόν κόσμου – όταν ως άτομα δεν συνεχίζουμε να αντιλαμβανόμαστε ορισμένα πράγματα.

Ποια η θέση των καθολικών εννοιών στο σύστημα του Berkeley;

Τέλος συνεπής προς τις προαναφερόμενες ιδέες του ο Berkeley αρνείται την ύπαρξη καθολικών (γενικών) εννοιών. Αρνείται, δηλαδή, τα *universalia* (τα *universals*). Στο σημείο αυτό έχει παρόμοιες απόψεις με αυτές του Locke. Με άλλα λόγια: οι επιμέρους οντότητες δεν αποτελούν έκφραση καθολικότητας. Η στάση του Berkeley είναι ότι μάλλον δεν μπορούμε να υιοθετήσουμε αφηρημένες ιδέες, επειδή σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να μιλάμε γενικά για έναν άνθρωπο ή ένα γεωμετρικό σχήμα χωρίς να αποδίδουμε κάποια χαρακτηριστικά. Πάντως μπορεί να μην δέχεται αφηρημένες ιδέες, αλλά δέχεται γενικές ιδέες (όπως ο Locke): η έννοια άνθρωπος ή τρίγωνο, για παράδειγμα, μπορεί να αναφέρεται σε όλα τα τρίγωνα ή σε όλους τους ανθρώπους. Με τον τρόπο αυτό μπορεί μια λέξη να αναφέρεται σε όλα τα όντα του ίδιου είδους, αλλά ο Berkeley δεν δέχεται ότι υπάρχει μια ουσία των πραγμάτων, των όντων, καθευατή.

DAVID HUME (1711- 1776)

«Δεν αντίκειται στο λόγο να προτιμήσω την καταστροφή του κόσμου από το να γδάρω το δάχτυλό μου»²⁵

Γενικά.

Κύριος σκοπός του Hume είναι να περιορίσει τη μεταφυσική και να εγκαταστήσει μια πειραματική Επιστήμη της ανθρώπινης φύσης (Morris,2011).²⁶ Πίστευε, δηλαδή, ότι μπορούμε να δημιουργήσουμε μια Επιστήμη της ανθρώπινης φύσης κατά τον τρόπο που ο Newton δημιούργησε μια Επιστήμη της φύσης (Αυγελής, 2005 :376). Ανήκει στο ρεύμα του αγγλικού εμπειρισμού και, όπως οι προηγούμενοι, ο Hume δέχεται ότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τον κόσμο παρά μόνο μέσω της εμπειρίας. Η εμπειρία που έχουμε του κόσμου προέρχεται από τις εντυπώσεις που έχουμε και από τις ιδέες που σχηματίζουμε γι' αυτόν. Άρα, για τον Hume, οποιαδήποτε γνώση μας είναι αποτέλεσμα εντυπώσεων και ιδεών.

Με ποιον τρόπο γνωρίζουμε;

Στο νου μας σχηματίζονται αντιλήψεις του κόσμου. Όλες οι αντιλήψεις του νου είναι διττές και εμφανίζονται τόσο ως εντυπώσεις όσο και ως ιδέες (Kenny, 2005: 221). Παράλληλα πρέπει να σημειώσουμε – κάτι που θα το χρειασθούμε στη συνέχεια - ότι όλες οι αντιλήψεις προέρχονται είτε από την αίσθηση είτε από τον αναστοχασμό (sensation ή outward sentiment και reflection ή inward sentiment, αντίστοιχα) (Morris, 2011). Οι εντυπώσεις είναι εκείνο το «τμήμα» των αντιλήψεων που – όπως λέει η λέξη – εντυπώνονται έντονα μέσα μας. Οι ιδέες δεν είναι παρά οι σβησμένες πιο χαλαρές, πιο απαλές, εικόνες των εντυπώσεων. Συνάγεται από τα αμέσως προηγούμενα ότι προηγούνται οι εντυπώσεις και ακολουθούν οι ιδέες. Υπάρχουν, ωστόσο, κάποιες περιπτώσεις (στην τρέλα, την αρρώστια), που οι ιδέες παρουσιάζονται με μεγάλη ένταση και διαύγεια, έτσι που να νομίζουμε ότι είχαμε την εντύπωση κάποιων πραγμάτων, ενώ κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Με άλλα λόγια φανταζόμαστε ότι βλέπουμε ή ότι

²⁵ Από το *Treatise of Human Nature*. Η αναφορά εδώ από τον Woolhouse, 2003: 232.

²⁶ Οι χωρίς αριθμό σελίδας αναφορές σημαίνει ότι είναι από πηγές του διαδικτύου (βλ. βιβλιογραφία).

υφιστάμεθα καταστάσεις οι οποίες δεν έχουν καμιά σχέση με την πραγματικότητα. Άρα: μπορεί σε κάποιες αποκλίνουσες περιπτώσεις να έχουμε ιδέες οι οποίες μοιάζουν με εντυπώσεις, αλλά ο «κανόνας» είναι ότι οι ιδέες προέρχονται από τις εντυπώσεις.

Παραδείγματα του διττού χαρακτήρα των αντιλήψεων.

Ως παράδειγμα του διττού χαρακτήρα των αντιλήψεων ο Hume αναφέρει την εικόνα του δωματίου μας που έχουμε όταν κλείνουμε τα μάτια μας: δεν είναι παρά η αντανάκλαση της εντύπωσης που είχαμε όταν το βλέπαμε. Ενώ, δηλαδή, όταν βλέπαμε το δωμάτιό μας, τότε είχαμε την εντύπωσή του, τώρα, στην περίπτωση που δεν το βλέπουμε, δεν έχουμε παρά την ιδέα του. Από το παράδειγμα φαίνεται και το γιατί μια εντύπωση είναι πιο έντονη από μια ιδέα: η εντύπωση είναι το άμεσο, αυτό που άμεσα εντυπώνεται στο νου μας, ενώ η ιδέα είναι το μεταγενέστερο, αυτό που έχουμε στο νου μας ακόμη κι όταν δεν βλέπουμε (ή δεν αισθανόμαστε) ένα αντικείμενο.

Σε ποιες κατηγορίες μπορούμε να διακρίνουμε τις εντυπώσεις;

Είδαμε ότι τις αντιλήψεις μας τις αποκτούμε από τον κόσμο, από την εμπειρία. Οι εντυπώσεις που σχηματίζουμε ως αποτέλεσμα της εμπειρίας διακρίνονται σε απλές και σύνθετες. Τις σύνθετες μπορούμε να τις κατανοήσουμε μέσω ορισμών των απλών μερών τους. Ο Hume διατυπώνει τη θέση ότι δεν υπάρχει καμιά σύνθετη ιδέα που να μην έχει δημιουργηθεί από άλλες απλές, οι οποίες είναι αποτέλεσμα της εμπειρίας μας. Το παράδειγμα που μας δίνει για να μας πείσει, είναι το παράδειγμα του μήλου: μπορεί η οσμή, το χρώμα, η γεύση να είναι ενωμένες σε ένα αντικείμενο, στο παράδειγμα μας το μήλο, ωστόσο αυτό που πρέπει να παρατηρήσουμε είναι ότι κατανοούμε όλες αυτές τις ιδέες όχι ως ένα ενιαίο σύνολο, αλλά ως επί μέρος ιδέες (Αυγελής, 2005 :379). Άρα μια σύνθετη ιδέα αναλύεται σε απλές. Με κάποια διαφορετική διατύπωση: όταν έχουμε ένα αντικείμενο το οποίο προφανώς δεν είναι απλό (και ως τέτοιο εννοείται ένα αντικείμενο το οποίο συντίθεται με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι «άθροισμα» περισσοτέρων της μιας αισθήσεων και πολλαπλών πλευρών – αν αναφερθούμε στην εποχή μας, ένα αυτοκίνητο), το προσλαμβάνουμε από μια πρώτη άποψη ως ενιαίο, αλλά το αναλύουμε στα επί μέρους στοιχεία του στη συνέχεια.

Μια άλλη κατηγορία είναι οι *κατ' αίσθησιν* εντυπώσεις και οι εντυπώσεις *αναστοχασμού* (reflection). Οι εντυπώσεις αναστοχασμού μπορούν να δημιουργήσουν ιδέες αναστοχασμού. Αυτές είναι ιδέες τριτογενούς χαρακτήρα (όπως η αρετή ή η φαυλότητα). Τριτογενούς χαρακτήρα με την έννοια ότι είναι αποτέλεσμα συνδυασμού ιδεών μεταξύ τους και όχι αποτέλεσμα εντυπώσεων. Άρα η αναφορά σε τριτογενή χαρακτήρα δεν είναι μια αξιολογική περιγραφή, αλλά δηλώνει ότι οι εντυπώσεις αυτές δημιουργούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε πρέπει να προηγηθούν άλλες δύο καταστάσεις- η αρχική εντύπωση και η ιδέα · στη συνέχεια μπορεί ο συνδυασμός των ιδεών να μας δώσει μια ιδέα αναστοχασμού. Για παράδειγμα ο συνδυασμός της πραότητας και της ευγένειας μπορεί – λανθασμένα ή ορθά, καλώς ή κακώς – να δημιουργεί μέσα μας την ιδέα της καλοσύνης. Πιο σχηματικά: έχω δύο διαφορετικές εντυπώσεις που αυτές προκαλούν δύο διαφορετικές ιδέες · ο συνδυασμός των ιδεών μεταξύ τους προκαλεί την τρίτη ιδέα. Τέλος, μια επιπλέον κατηγορία είναι ιδέες ατομικές (το Παρίσι) και γενικές (άνθρωπος) (Αυγελής, 2005:379). Δεν πρέπει να θεωρούμε, πάντως, ότι οι γενικές ιδέες ανταποκρίνονται σ' αυτό που ονομάζουμε καθολικές έννοιες, επειδή ο Hume δεν αποδίδει καμιά οντότητα ή ύπαρξη σε ό,τι ονομάζουμε γενικές ιδέες. Αυτές είναι λεκτικές εκφράσεις που αναφέρονται στο σύνολο των αντικειμένων τα οποία σημαίνουν (βλ. και στη συνέχεια).

Με ποιον τρόπο δημιουργούνται οι ιδέες οι οποίες δεν βασίζονται σε εντυπώσεις;

Έχουμε, όμως, πολλές ιδέες οι οποίες φαίνεται ότι δεν βασίζονται σε εντυπώσεις. Έτσι μπορώ να φανταστώ μια πόλη με δρόμους στρωμένους με χρυσάφι. Είναι προφανές ότι δεν μπορεί να υπάρχει μια τέτοια πόλη, έτσι ώστε να δημιουργείται και η ανάλογη εντύπωση. Από την άλλη μεριά μπορεί να έχω δει μια πόλη και να τη φαντάζομαι μετά από κάποιο διάστημα με τρόπο που δεν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα. Με άλλα λόγια μπορεί να τοποθετώ στο μυαλό μου σε λανθασμένα σημεία τους δρόμους και τα μνημεία της. Πώς σχηματίζεται, λοιπόν, μια τέτοια ιδέα; Αφού δεχθήκαμε ότι οι ιδέες είναι «παράγωγα» των εντυπώσεων, με ποιον τρόπο δημιουργούνται αυτές οι ιδέες, που δεν έχουν απόλυτη αντιστοιχία με την πραγματικότητα; Γιατί ήδη αναφέραμε - και επισημαίνουμε και πάλι - ότι οι ιδέες προέρχονται από τις εντυπώσεις και όχι το αντίθετο.

Η αληθοφάνεια της τελευταίας παρατήρησης, το ότι, δηλαδή, οι ιδέες προέρχονται από τις εντυπώσεις και όχι το αντίθετο, μπορεί να ενισχυθεί από το ακόλουθο παράδειγμα: όταν ένας άνθρωπος χάνει λόγω ατυχήματος μια συγκεκριμένη αίσθηση (π.χ. ακοή, όραση), τότε δεν έχει τις αντίστοιχες εντυπώσεις και ιδέες. Το ίδιο συμβαίνει και με έναν άνθρωπο που δεν είχε ποτέ αυτές τις αισθήσεις. Άρα είναι φανερό ότι προηγούνται οι εντυπώσεις και ακολουθούν οι ιδέες που σχηματίζουμε και κατά συνέπεια είναι ισχυρό και θεμιτό το ερώτημα για το πώς δημιουργούνται ιδέες που δεν βασίζονται σε εντυπώσεις.

Τέλος, ένα ακόμα ενδιαφέρον παράδειγμα για το ερώτημα που ετέθη, αναφέρει ότι μπορούμε να έχουμε κάποιες ιδέες, π.χ. κάποιας απόχρωσης του μπλε, χωρίς, ωστόσο, να έχουμε αντίστοιχες εντυπώσεις.

Η απάντηση στα προηγούμενα είναι ότι η ιδέα αυτή (του μπλε, στη συγκεκριμένη περίπτωση) σχηματίζεται από το συνδυασμό παρεμφερών εντυπώσεων. Το παράδειγμα στην ουσία ενισχύει τις απόψεις του Hume για τη δημιουργία των ιδεών. Αυτό που μας λέει είναι ότι ένας άνθρωπος θα μπορούσε να αναπληρώσει με τη φαντασία του μια συγκεκριμένη απόχρωση του μπλε, την οποία δεν έχει δει ποτέ, αλλά οπωσδήποτε έχει δει πολύ περισσότερες άλλες αποχρώσεις του μπλε. Αυτό σημαίνει ότι από τις εντυπώσεις του μπλε μας δημιουργείται η ιδέα του μπλε. Η απόχρωση που λείπει απλά αναπληρώνεται από άλλες παρόμοιες και έτσι δημιουργείται η αντίστοιχη ιδέα. Πιο γενικά: μπορεί να σχηματίζουμε κάποια ιδέα για κάτι για το οποίο δεν είχαμε ποτέ εντύπωση, μέσω του συνδυασμού άλλων ιδεών που προφανώς προκλήθηκαν από εντυπώσεις. Άρα και πάλι καταλήγουμε στην εμπειρία και το αρχικό ερώτημα δεν φαίνεται να ισχύει.

Η κριτική που μπορούμε να ασκήσουμε στον Hume στο σημείο αυτό είναι η ακόλουθη περίπου: αν σχηματίζουμε το χρώμα στο μυαλό μας ως αποτέλεσμα των συνδυασμών των άλλων χρωμάτων, αυτό που έχουμε να πούμε είναι ότι τότε έχουμε σχηματίσει μια απλή ιδέα και όχι μια σύνθετη, όπως θα ήταν ως αποτέλεσμα του συνδυασμού των άλλων χρωμάτων (Morris, 2011).

Επιπλέον ο Hume αναφέρει ότι ακόμη και πολλές φιλοσοφικές ιδέες μοιάζουν να είναι ασαφείς και να μην στηρίζονται σε εντυπώσεις. Αν αναλύσουμε, όμως, τέτοιου τύπου ιδέες θα διαπιστώσουμε ότι βασίζονται

σε κάποιες αρχικές εντυπώσεις. Η κριτική, βέβαια, εδώ θα έλεγε ότι οι φιλοσοφικές ιδέες δεν μπορεί να είναι αποτελέσματα σύνθεσης επί μέρους ιδεών – είναι έτσι κι αλλιώς σύνθετες.

Άρα η συνολική απάντηση που μπορούμε να δώσουμε είναι ότι οι ιδέες που μοιάζουν εκ πρώτης όψεως να μην έχουν καμιά σχέση με εντυπώσεις, στην ουσία και αυτές είναι αποτελέσματα συνδυασμού εντυπώσεων που δεχθήκαμε σε κάποια άλλη περίπτωση.

Με ποιον τρόπο δημιουργούνται οι ιδέες στο μυαλό μας.

Αφού διαπιστώσαμε ότι οι ιδέες (οποιασδήποτε κατηγορίας) δεν είναι παρά αποτέλεσμα εντυπώσεων, είναι απαραίτητο να δούμε πώς, με ποιον συγκεκριμένο τρόπο δημιουργούνται οι ιδέες στο μυαλό μας. Ο Hume σημειώνει ότι δεν μπορούμε να απαντήσουμε ακριβώς *αν οι ιδέες που έχουμε στο μυαλό μας είναι αποτέλεσμα των ίδιων των αντικειμένων τα οποία οι ιδέες αναπαριστούν ή αν το ανθρώπινο μυαλό με αφορμή τα αντικείμενα δημιουργεί και τις ιδέες*. Άρα αν οι ιδέες είναι αποτέλεσμα μιας παθητικής εγγραφής στο μυαλό μας εντυπώσεων του κόσμου ή αν αυτές οι εντυπώσεις του κόσμου υφίστανται την ενεργητική – ακόμη και δημιουργική – επεξεργασία του νου μας, είναι κάτι που μένει αδιευκρίνιστο. Αυτό είναι ένα σημείο που άφησε κενό και ο Locke. Αυτό το σημείο μάλιστα είναι ένα από τα βασικά επιχειρήματα που χρησιμοποίησε και ο Berkeley για να οργανώσει τις απόψεις του, εκφραζόμενος ενάντια στον Locke.

Με ποιον τρόπο «υπάρχουν» οι αφηρημένες ιδέες, οι καθολικές έννοιες;

Όσα αναφέραμε ως το σημείο αυτό, παραπέμπουν σε εντυπώσεις που αποκτούμε από τον κόσμο γύρω μας και αναφέρονται σε συγκεκριμένα αντικείμενα (για παράδειγμα το τραπέζι, η καρέκλα). Με ποιον τρόπο κατανοούμε, όμως, την έννοια «καρέκλα» ή «τραπέζι» γενικά; Υπάρχουν γενικές έννοιες; Για τον Hume οι αφηρημένες ιδέες αναπαριστούν τόσο το είδος όσο και το καθ' έκαστον (η θέση αυτή μοιάζει να είναι κοινή – ή έστω πολύ διαδεδομένη - σε όλο τον αγγλικό εμπειρισμό). Άρα το γενικό (αναφερόμαστε στα *universalia*) δεν μπορεί να υπάρχει ως οντότητα.

Υπάρχουν έμφυτες ιδέες;

Η απάντηση που δίνει ο Hume είναι αρνητική αν και φαίνεται ότι δεν τον απασχολεί ιδιαίτερα το ζήτημα. Εφόσον οι ιδέες στο νου μας σχηματίζονται από εντυπώσεις, δεν μπορούμε να αναφερόμαστε σε έμφυτες ιδέες. Η τελική στάση που θα κρατήσει κανείς σε σχέση με το ζήτημα αυτό, πάντως, εξαρτάται από το πώς εννοούμε το έμφυτο. Αν έμφυτο είναι το μη τεχνητό, το μη φυσικό, τότε όλες οι ιδέες είναι έμφυτες, επειδή οι ιδέες με κανέναν τρόπο δεν αντιπροσωπεύουν κάτι το κατασκευασμένο. Από την άλλη μεριά αν το έμφυτο αναφέρεται στο αν οι ιδέες δημιουργούνται ή όχι με τη γέννησή μας, είναι αδύνατο να καταλήξουμε σε συμπεράσματα: πάντα θεωρώντας ότι οι ιδέες είναι αποτελέσματα εντυπώσεων του κόσμου, θα πρέπει να διερευνούμε πότε αρχίζει η σκέψη, αν αρχίζει δηλαδή πριν από τη γέννηση, με τη γέννηση, πότε για πρώτη φορά σχηματίζουμε εντυπώσεις, κ.τ.λ.

Ποιες είναι οι έννοιες του χώρου και του χρόνου;

Ο Hume αναγκάζεται να απαντήσει στο ερώτημα από πού προέρχονται οι ιδέες του χώρου και του χρόνου, στο βαθμό που δέχτηκε ότι οι ιδέες που έχουμε είναι αποτελέσματα εντυπώσεων: με ποιον τρόπο έχει κανείς εντυπώσεις του χώρου και του χρόνου; Η απάντηση είναι ότι δεν μπορούμε να έχουμε ιδέες του χώρου και του χρόνου από κάποιες συγκεκριμένες εντυπώσεις που αναφέρονται στο χρόνο ή το χώρο, αλλά είμαστε σε θέση να σχηματίσουμε τις ιδέες του χώρου και του χρόνου από τη σύνθεση που μπορούμε να κάνουμε επί μέρους εντυπώσεων που δημιουργούν τις ιδέες του χώρου και του χρόνου. Έτσι κι αλλιώς ο Hume δεν ενδιαφέρεται για την απάντηση στο οντολογικό ερώτημα του τι είναι ο χώρος και τι ο χρόνος, αλλά μόνο να απαντήσει στο ερώτημα για το γνωσιακό status των εννοιών αυτών.

Πώς φτάνουμε στην ανάλυση και κριτική της αιτιότητας; Η σύνδεση των ιδεών μεταξύ τους.

Επειδή ο Hume θεωρεί απαραίτητο να εξηγήσει πώς γίνεται και όταν έχουμε στο νου μας μια ιδέα εμφανίζεται και μια άλλη – και μάλιστα όχι μια τυχαία ιδέα, αλλά μια συγκεκριμένη ιδέα ακολουθείται από άλλη συγκεκριμένη ιδέα, που ταιριάζει, δηλαδή που «δένει» η μία με την άλλη, η ύστερη με την πρότερη - προχωρά στην ανάλυση του τρόπου με τον

οποίο συνδέονται οι ιδέες μας. Το να εξηγήσει κάτι τέτοιο του είναι τελείως απαραίτητο με την έννοια ότι αν οι ιδέες μας δεν συνδέονται μεταξύ τους, τότε θα καταλήξουμε σε ένα είδος *ειδητικού ατομισμού*: οι ιδέες απλώς θα υπάρχουν όλες μαζί και τυχαία στο μυαλό μας. Με άλλα λόγια αν οι ιδέες που έχουμε είναι όλες ασύνδετες μεταξύ τους, δεν μπορεί να υπάρχει καμιά συνάφεια, και κατά συνέπεια κανένα συμπέρασμα, κανένα «άρα», καμιά γνώση. Κάθε ιδέα θα ήταν ενός ξεχωριστού είδους (Morris, 2011). Κανενός είδους γνώση δεν μπορεί να προκύψει από αυτήν την κατάσταση. Είναι χαρακτηριστικό, να το τονίσουμε πριν συνεχίσουμε, ότι για τον Hume ο συνδυασμός που γίνεται μεταξύ των ιδεών δεν είναι κάποια αφηρημένη διαδικασία, αλλά είναι μια συγκεκριμένη φυσική δραστηριότητα που συμβαίνει στο μυαλό μας.

Επανερχόμενοι στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ιδεών ο Hume μας δίνει τρεις κατηγορίες σχέσεων: την ομοιότητα, την συνάφεια και τη σχέση αιτίου και αποτελέσματος. Μάλιστα η τελευταία είναι η πιο ισχυρή από όλες τις άλλες σχέσεις. Παραθέτουμε παρακάτω ορισμένα παραδείγματα για τις προαναφερόμενες σχέσεις (βλ. Αυγελής, 2005:380 · μέσα σε [ ] δικά μου παραδείγματα).

α) Ομοιότητα: ένα πίνακας ζωγραφικής φέρνει το πρωτότυπο στο μυαλό μας. [Η φωτογραφία μιας πόλης μπορεί να φέρνει στο μυαλό μας αναμνήσεις από μια πιθανή επίσκεψή μας σ' αυτήν].

β) Συνάφεια: Η σκέψη ενός διαμερίσματος μέσα σ' ένα κτίριο φέρνει στο μυαλό μας τη σκέψη των άλλων διαμερισμάτων του κτιρίου. [Η επίσκεψή μου σ' ένα βιβλιοπωλείο, μπορεί να μου προκαλεί συνειρμούς για την επίσκεψή μου σε άλλα βιβλιοπωλεία].

γ) Αίτιο και αποτέλεσμα: Κάθε φορά που σκεφτόμαστε ένα αίτιο φέρνουμε στο νου μας το αποτέλεσμα αυτού του αιτίου και το αντίστροφο (μία πληγή μας παραπέμπει σε πόνο και το αντίθετο). [Η θέα ενός τρακαρισμένου αυτοκινήτου μπορεί να φέρνει στο μυαλό μας εικόνες τραυματισμένων ανθρώπων ή και το αντίθετο: όταν κάποιος μας πει ότι τραυματίστηκε σε τροχαίο είναι σχεδόν σίγουρο ότι θα προκληθούν στο μυαλό μας εικόνες κατεστραμμένων από συγκρούσεις αυτοκινήτων].

Πού βασίζεται η συλλογιστική που αναπτύσσουμε για την αιτιότητα;

Είναι φανερό ότι η κριτική του Hume στην αιτιότητα βασίζεται πάνω στην προαναφερόμενη συλλογιστική του συνδυασμού των ιδεών. Βασικό ερώτημα του Hume για το θέμα της αιτιότητας ήταν η αντίληψή του ότι κάθε αποτέλεσμα είναι ξεχωριστό από την αιτία του και ότι κάθε τι που υπάρχει πρέπει να έχει μια αιτία. Η ανάγκη θεμελίωσης της μάλλον αξιωματικής αυτής παραδοχής τον οδηγεί στη συγκρότηση των απόψεων που προαναφέρθηκαν.

Η διαδικασία που υποτίθεται ότι συμβαίνει στο νου μας είναι η ακόλουθη περίπου:

- α) γίνεται αντιληπτή μια κατ' αίσθηση αντίληψη
- β) υπάρχει μια συναγωγή ή μετάβαση στο νου μας
- γ) η συναγωγή αυτή παράγει νοητικό περιεχόμενο.²⁷

Αυτό που πρέπει διαρκώς να έχουμε στο νου μας είναι ότι την αιτιότητα θα την εκλάβουμε ως μια φιλοσοφική θέση και όχι ως κάτι που συμβαίνει στην πραγματικότητα, στον αισθητό κόσμο. Όπως θα δούμε, δεν υπάρχει αιτιότητα έχουσα ένα οντολογικό status.

Ποιες είναι οι σχέσεις αιτίας και αποτελέσματος; Η ανάλυση της αιτιότητας.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η αιτιότητα είναι το σημαντικότερο στοιχείο της σκέψης μας. Μόνο μέσω της αιτιότητας μπορούμε να κάνουμε ένα βήμα πέρα από τα άμεσα περιεχόμενα του νου μας (Morris, 2011). Είναι χαρακτηριστικό της σκέψης όλων μας ότι παρατηρώντας ένα γεγονός να ακολουθείται από κάποιο άλλο σταθερά - και αυτή η διαδικασία να επαναλαμβάνεται πολλές φορές- καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει ένας άμεσος εσωτερικός δεσμός μεταξύ των δύο φαινομένων ή καταστάσεων. Αλλά για τον Hume κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Δεν υπάρχει κανένας εσωτερικός δεσμός μεταξύ των αντικειμένων και ό,τι θεωρούμε ως δεσμό δεν είναι παρά η προβολή στο μέλλον αυτών που έχουν συμβεί

---

²⁷ Είναι φανερό ότι η διαδικασία αυτή θα μπορούσε να «επιτευχθεί» και με αντιλήψεις αναστοχασμού.

στο παρελθόν, αποτέλεσμα της πεποίθησής μας πως ό,τι έχει συμβεί στο παρελθόν θα εξακολουθήσει να συμβαίνει και στο μέλλον. Δεν υπάρχει, δηλαδή, καμιά φυσική σχέση μεταξύ του αιτίου και του αποτελέσματος.

Οι προηγούμενες προτάσεις περιγράφουν την έννοια της αιτιότητας. Άρα η έννοια της αιτιότητας προέρχεται από το ότι παρατηρούμε την ίδια σχέση μεταξύ ζευγών αντικειμένων να επαναλαμβάνεται, παρά το γεγονός ότι τα ζεύγη αυτά των αντικειμένων δεν έχουν καμιά αναγκαστική ή εσωτερική συνάφεια μεταξύ τους στο χώρο και στο χρόνο. Με άλλα λόγια αιτίες ως όντα δεν υπάρχουν και η αιτιακή σχέση δεν είναι κάτι σύμφυτο με τα πράγματα. Οι αιτίες δεν είναι *a priori*, αλλά δημιουργούνται από την εμπειρία μας του κόσμου. Γι' αυτό τα αιτιώδη συμπεράσματα δεν βασίζονται σε *a priori* καταστάσεις, αλλά στην εμπειρία. Τα προαναφερθέντα ισχύουν είτε για σπάνια και πολύπλοκα γεγονότα, είτε για γνωστά, είτε για καινούρια αντικείμενα.

Από τα προηγούμενα φαίνεται ότι το μεγαλύτερο ρόλο σε όλα – και στο να σχηματίσουμε ιδέες περί αιτιότητας – τον παίζει η συνήθεια, η επανάληψη. Η αναγκαιότητα, η οποία φαίνεται να χαρακτηρίζει τη σχέση δύο πραγμάτων – τελικά – είναι μια εσωτερική εντύπωση του πνεύματος και η πίστη στην αιτιότητα δεν είναι παρά ένα ένστικτο. Πράγματι, αν οι καταστάσεις άλλαζαν διαρκώς, τότε δεν θα δημιουργούσαμε τις ιδέες της αιτιότητας (ή της αιτιώδους σχέσης) μεταξύ των πραγμάτων. Αν, δηλαδή, φαντασθούμε ότι ζούμε σ' έναν κόσμο όπου καμιά κατάσταση δεν μοιάζει με την προηγούμενή της, τότε δεν θα είχαμε σχηματίσει στο νου μας αιτιώδεις δεσμούς μεταξύ διαφόρων αντικειμένων ή καταστάσεων.

Ως αποκορύφωμα αυτής της στάσης ο Hume υποστηρίζει ότι ακόμη και οι συλλογισμοί και οι κρίσεις που κάνουμε δεν ισχύουν και ότι μάλλον είναι συνήθειες.

Όλα τα προηγούμενα περί αιτιότητας μπορούν να στηριχθούν στην άποψη ότι τα αντικείμενα, ως οντότητες, δεν έχουν μεταξύ τους – και δεν μπορούν να έχουν – καμιά απολύτως σχέση. Μπορεί να ξεκινάμε το συλλογισμό μας από ένα αντικείμενο, αλλά από κανένα αντικείμενο δεν μπορεί να προκύψει ένα άλλο αντικείμενο. Κάνουμε, δηλαδή, το λάθος επειδή σκεπτόμαστε ένα αντικείμενο να νομίζουμε ότι το συγκεκριμένο αντικείμενο μας οδηγεί σε κάποιο άλλο. Αλλά, όπως μόλις σημειώσαμε, αυτό δεν ισχύει.

Η κριτική της αιτιότητας.

Ο Hume αναλύει την έννοια της αιτιότητας επειδή θεωρεί ότι η αιτιακή μορφή συλλογισμού είναι η πιο ισχυρή μορφή συλλογισμού, η μόνη που παρέχει βάση για ανάπτυξη ενός συλλογισμού (και όχι η συνάφεια στο χώρο ή το χρόνο ή η ομοιότητα).

Τα βασικά ερωτήματα – που σχετίζονται με την αιτιακή πεποίθηση είναι:

- α) γιατί οι επιμέρους αιτίες πρέπει να έχουν και επιμέρους αποτελέσματα;
- β) γιατί συνάγουμε από την παρούσα εμπειρία μιας επιμέρους αιτίας το συμπέρασμα ότι θα λάβει χώρα ένα επιμέρους αποτέλεσμα;

Αυτά οφείλονται στη σταθερή σύζευξη που υπάρχει μεταξύ των γεγονότων που εξετάζουμε. Η πεποίθηση για την ομοιομορφία της φύσης είναι που μας κάνει να πιστεύουμε στην αιτιότητα. Αλλά ποτέ δεν μπορούμε να αποδείξουμε ότι το μέλλον θα είναι ομοιόμορφο με το παρόν, επειδή στην πραγματικότητα, σε μια τέτοια περίπτωση, κάνουμε λήψη του ζητουμένου.

Είναι σημαντικό να έχουμε υπόψη μας ότι η επαναλαμβανόμενη εμπειρία προκαλεί έξη και κατά συνέπεια είμαστε έτοιμοι, προ-διατεθειμένοι να δεχθούμε την ομοιομορφία και την επανάληψη.

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι η σύνδεση μεταξύ των γεγονότων δεν είναι κάτι που ενυπάρχει στα γεγονότα, αλλά δημιουργείται από το νου.

Σκεπτικισμός και εξωτερική πραγματικότητα: με ποιους τρόπους μπορούμε να γνωρίσουμε την εξωτερική πραγματικότητα;

Μετά την ανάλυση της αιτιότητας το ερώτημα που δημιουργείται είναι αν μπορούμε να γνωρίσουμε την εξωτερική πραγματικότητα. Για τον Hume μπορούμε να αποκτήσουμε γνώση του κόσμου από την *εποπτεία* (η οποία είναι η άμεση αντίληψη συμφωνίας ή διαφωνίας των ιδεών χωρίς τη διαμεσολάβηση άλλης ιδέας) και την *απόδειξη* (ένα είδος συλλογισμού που δείχνει τη συμφωνία ή τη διαφωνία δύο ιδεών με τη βοήθεια μιας άλλης ιδέας, που ονομάζεται *τεκμήριο*). Η εποπτεία κι η απόδειξη μοιάζουν να είναι πιο σίγουρες, να παρέχουν πιο σίγουρη γνώση από όση μπορούν να μας δώσουν οι σχέσεις ταυτότητας, συνάφειας ακόμη και της αιτιότητας, οι οποίες εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο μας

παρουσιάζονται οι ιδέες στο χώρο και στο χρόνο (και – εννοείται – ότι η εποπτεία και η απόδειξη δεν εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο μας παρουσιάζονται οι ιδέες μας στο χώρο και το χρόνο).

Υπάρχουν τέσσερις εποπτικές σχέσεις: ομοιότητα, εναντιότητα, βαθμοί ποιότητας, αναλογία ποσότητας.

Για τον Hume, σύμφωνα με τον Αυγελή, (2005), έχουμε:

α) a priori γνώση (μαθηματικά), η οποία είναι βέβαιη, και

β) εμπειρική γνώση, η οποία αναφέρεται στον κόσμο και δεν είναι βέβαιη: σε μια ακολουθία γεγονότων δεν ξέρουμε αν αναγκαστικά κάτι θα ακολουθήσει κάτι άλλο.

Η πρώτη, η a priori γνώση, σχετίζεται, παραλληλίζεται με την εποπτεία, ενώ η δεύτερη με την απόδειξη.

Σε αντίθεση με τον Καρτέσιο ο Hume δέχεται την εξωτερική πραγματικότητα, αλλά έχει πρόβλημα να αποδείξει την ύπαρξη της εξωτερικής πραγματικότητας. Αυτό για το οποίο επιμένει είναι ότι στην ουσία το μόνο που έχουμε είναι οι αντιλήψεις μας για τα εξωτερικά αντικείμενα. Ο πολύ ενδιαφέρων συλλογισμός του για το θέμα αυτό μας υποδεικνύει ότι ακόμη κι αν φαντασθούμε τα έσχατα όρια του σύμπαντος δεν μπορούμε ποτέ να απομακρυνθούμε από τον εαυτό μας. Ποτέ τα εξωτερικά αντικείμενα δεν μπορεί να είναι απόλυτα διακριτά από τις αντιλήψεις που έχουμε γι' αυτά.

Έτσι:

*ο Hume δεν αμφιβάλλει για την οντολογική υπόσταση του εξωτερικού κόσμου, αλλά έχει επιστημικές απορίες: τι μας κάνει να πιστεύουμε στην ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου;

*ούτε ο λόγος ούτε οι μαθήσεις μπορούν να αποδείξουν ότι υπάρχουν διαρκή εξωτερικά αντικείμενα και διαρκείς εαυτοί. (Να σημειωθεί ότι σημαντική παράμετρος της γνωσιολογίας του Hume είναι η κριτική ότι αποδεχόμαστε διαρκή εξωτερικά ερεθίσματα και έναν διαρκή εαυτό, παρά το γεγονός ότι οι αντιλήψεις που σχηματίζουμε του εξωτερικού κόσμου δεν είναι παρά στιγμιαίες καταστάσεις).

*τι προκαλεί, λοιπόν, την πεποίθησή μας για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου; Οι αισθήσεις, ο λόγος ή η φαντασία; Ο Hume θεωρεί ότι η πεποίθησή μας για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου οφείλεται στη φαντασία.

*οι αισθήσεις δεν εξηγούν την πεποίθησή μας για τα αντικείμενα διότι:

α) για να πιστεύουμε το προηγούμενο πρέπει να δεχόμαστε εξ αρχής ότι τα εξωτερικά αντικείμενα διαρκούν πολύ, ενώ οι αισθητηριακές εντυπώσεις που έχουμε γι' αυτά είναι φευγαλέες.

β) υποθέτουμε ότι τα αντικείμενα υπάρχουν ανεξάρτητα από το νου, αλλά οι εντυπώσεις είναι στοιχεία του νοητικού κόσμου που δεν δίνουν σαφείς ενδείξεις για την προέλευσή τους.²⁸ Επιπλέον τις εντυπώσεις για τα εξωτερικά αντικείμενα δεν μπορούμε να τις διακρίνουμε (να τις ξεχωρίσουμε) από τα συναισθήματα του πόνου, του χρώματος κ.τ.λ. που θεωρούμε ότι προέρχονται από μέσα μας.

*άρα πώς θα εξηγήσουμε τη βεβαιότητά μας για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου;

Αυτό οφείλεται στη σταθερότητα και τη συνοχή των εντυπώσεων. Όταν οι εξωτερικές εμπειρίες αρχίζουν να διαφοροποιούνται αρκετά, ο νους – αντιδρώντας - εντάσσει τις εμπειρίες αυτές σε νέο εμπειρικό υπόδειγμα. Όπως σημειώσαμε, όλα οφείλονται στη φαντασία μας, η οποία αν ξεκινήσει μια φορά, μπορεί να συνεχίζει χωρίς εξωτερικές επιδράσεις. (Η φαντασία παρομοιάζεται με ένα καράβι, το οποίο αν πάρει μια αρχική ώθηση συνεχίζει ασταμάτητα). Να σημειώσουμε ότι αν δεν συνέβαιναν αυτά, δηλαδή η σταθερότητα και η συνοχή των εντυπώσεών μας, τότε ο κόσμος μας δεν θα είχε καμιά συνοχή, θα ήταν μια τυχάρπαστη σειρά εικόνων του κόσμου μέσα μας.

*ο Hume ασκεί κριτική και απορρίπτει την άποψη ότι ταυτίζονται ο εξωτερικός κόσμος και οι εικόνες που έχουμε στο νου.

*ασκεί, επίσης, αρνητική κριτική στην άποψη ότι υπάρχουν δύο κατηγορίες ύπαρξης: ό,τι υπάρχει στο νου και ο εξωτερικός κόσμος.

---

²⁸ Το σημείο αυτό μπορούμε να το συνδέσουμε με τις απόψεις του Berkeley: τα μόνα πράγματα που υπάρχουν είναι οι ιδέες που βρίσκονται στο μυαλό μας.

Συμπερασματικά ο σκεπτικισμός του Hume αναφέρεται στο ότι δεν αμφιβάλλω μεν για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου οντολογικά, αλλά δεν μπορώ να την αποδείξω επιστημικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τα ονόματα των συγγραφέων παρατίθενται όπως αναφέρονται στο βιβλίο που χρησιμοποιήθηκε για τη σύνταξη των σημειώσεων αυτών.

Αυγελής, Νικόλαος, 2005, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, (χωρίς αναφορά εκδοτικού οίκου), Θεσσαλονίκη, σσ. 375- 394.

Μπιτσάκης, Ευτύχης. (2008). *Η εξέλιξη των θεωριών της Φυσικής*. Δαίδαλος –Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.

Ντεκάρτ, Ρενέ. (2009). *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*. Μετάφραση: Ε. Βανταράκης, Εκκρεμές. Αθήνα. (Πρώτη έκδοση το 1641 ως *Meditationes de prima philosophia*).

Ξανθόπουλος, Χρήστος. (2011). *Η νέα κοινωνιολογία της γνώσης*. Μια φιλοσοφική θεώρηση. Παπαζήσης, Αθήνα.

Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1988). *Θεωρία της Επιστήμης και ιστορία της Φιλοσοφίας*. Gutenberg. Αθήνα.

Πελεγρίνης, Θεοδόσης. (2005). *Λεξικό Φιλοσοφίας*^δ. Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα.

Ρουσόπουλος, Γιώργος. (2009). *Γνωσιολογία – Φιλοσοφία και Επιστήμη υπό το καθεστώς της παράστασης*. Gutenberg. Αθήνα.

Alston, William, P. 1993. «Foundationalism», στο Dancy, Jonathan, and Sosa, Ernest, (eds). *A Companion to Epistemology*, σσ. 144-147. Blackwell, Oxford.

Ayers, Michael. 1993. «Berkeley, George», στο Dancy, Jonathan, and Sosa, Ernest, (eds). *A Companion to Epistemology*, σσ. 50-53. Blackwell, Oxford.

Bonjour, Lawrence. 2002. *Epistemology: Classic Problems and Contemporary Responses*.

Cottingham, John. 1995. «Descartes, Rene», στο *The Oxford Companion to Philosophy*, Honderich, Ted (ed.), (1995), Oxford University Press. σσ. 188-192.

Cottingham, John. 2003. *Φιλοσοφία της Επιστήμης. Οι Ορθολογιστές. Πολύτροπον, Αθήνα.*

Dancy, Jonathan. (1995). «Epistemology, problem of», σσ. 245-248, στο *The Oxford Companion to Philosophy*, Honderich, Ted (ed.), (1995), Oxford University Press. (Αναλυτικά τις απόψεις του Dancy, βλ. στο Dancy, Jonathan, 1985 (1987). *Introduction to Contemporary Epistemology*. Blackwell, Oxford).

Dent, N.J.H. (1995). «Normative», στο *The Oxford Companion to Philosophy*, Honderich, Ted (ed.), (1995), Oxford University Press.

Lesky, Albin. (1988). *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής Γραμματολογίας^ε. (Μετάφραση Αγαπητού Τσοπανάκη). Κυριακίδης. Θεσσαλονίκη.*

Newton – Smith, W.H. (2001). “Introduction”, στο *A Companion to the Philosophy of Science*. W.H.Newton-Smith (ed.), Blackwell Companions to Philosophy, σσ. 1-8.

Popper, Karl, (χωρίς ημερομηνία. *Τι είναι διαλεκτική – Γνωσιοθεωρία χωρίς γνωστικό υποκείμενο.* (Μετάφραση: Στέλιος Δημόπουλος). Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Shapere Dudley, 1987, “Method in the Philosophy of Science and Epistemology”, σσ. 1-39, στο Nersessian, J. Nancy (ed.). 1987.

Tiles, Mary and Tiles, Jim. 1993. *An Introduction to Historical Epistemology – The Authority of Knowledge.* Wiley – Blackwell.

Williams, Michael. (2001) *Problems of Knowledge. A Critical Introduction to Epistemology.* Oxford University Press, Oxford.

Woolhouse, R.S. 2003. *Φιλοσοφία της Επιστήμης. Οι εμπειριστές. Πολύτροπον, Αθήνα.*

Πηγές από το διαδίκτυο

Morris, William Edward, 2011. "David Hume", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/hume/> (Μεγάλο μέρος των σημειώσεων για τον Hume προέρχεται από την προαναφερόμενη πηγή).